

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ
ОДЈЕЉЕЊА ЗА КЊИЖЕВНОСТ

Коло
Зборници радова
Књ. 24

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
проф. др Александра Вранеш

Уређивачки одбор:

проф. др Слободан Грубачић	др Мирослав Перишић
проф. др Милош Ковачевић	проф. др Владимир Осолник
проф. др Злата Бојовић	проф. др Габриела Шуберт
проф. др Ала Шешкен	проф. др Оксана Микитенко

Организациони одбор:

академик Јован Делић	проф. др Предраг Петровић
академик Злата Бојовић	др Бојан Јовић
проф. др Славко Петаковић	проф. др Бојан Ђорђевић
проф. др Милош Ковачевић	проф. др Снежана
проф. др Валентина Питулић	Милосављевић Милић
проф. др Саша Кнежевић	

Стручни сарадник:
др Гордана Станчић

Рецензенти:

проф. др Бојан Ђорђевић
проф. др Миодраг Вукчевић
проф. др Верица Копривица
проф. др Зона Мркаљ
проф. др Снежана Милинковић
проф. др Снежана Милосављевић Милић
проф. др Биљана Дојчиновић

Андрићев институт, Андрићград, 2022.

СРЕДИШТА СРПСКЕ КУЛТУРЕ У ПУТОПИСНОЈ ПРОЗИ

ЗБОРНИК РАДОВА
са научног скупа одржаног 28. маја 2021.
у организацији Андрићевог института

Андрићев институт
Андрићград – Вишеград, 2022.

САДРЖАЈ

Славко Петаковић СВЕТА ГОРА У ПУТОПИСНОЈ ПРОЗИ МИЛОША ПЕРОВИЋА.....	7
Горан М. Максимовић СТАРА СРБИЈА КАО СРЕДИШТЕ СРПСКЕ КУЛТУРЕ И ДУХОВНОСТИ У ПУТОПИСИМА БРАНИСЛАВА НУШИЋА.....	27
Александра Корда-Петровић ПУТОПИСИ КАО РЕФЛЕКСИЈЕ СУСРЕТА СРПСКЕ И ЧЕШКЕ КУЛТУРЕ.....	59
Зорица Ковачевић ТА ДАЛЕКА ЗЕМЉА, КОЈУ МАЛО КОЈИ НОРВЕЖАНИН ЗНА.....	83
Павле Павловић КОЛЕКТИВНА И ИНДИВИДУАЛНА ЖРТВА У ПУТОПИСУ <i>ЦРНО ЈАГЊЕ И СИВИ СОКО</i> РЕБЕКЕ ВЕСТ	97
Љиљана Бањанин БЕОГРАД У ИТАЛИЈАНСКИМ РАТНИМ ИЗВЕШТАЈИМА (1876).....	113
Персида Лазаревић Ди Ђакомо СРПСКИ ПРОСВЕТИТЕЉИ У РИМУ И О РИМУ	135
Индекс имена	149

Славко Петаковић
Филолошки факултет у Београду
petakovics@yahoo.com

82.09:821.163.41.09 Perović M.
Оригиналан научни рад

СВЕТА ГОРА У ПУТОПИСНОЈ ПРОЗИ МИЛОША ПЕРОВИЋА

Боравак у монашкој заједници Свете Горе овековечио је песник Милош Перовић (1874–1918) у путописном дневнику епистоларне форме *Писма из Свете Горе* (1908). Рафинираним прожимањем поетске и сликарске перспективе Перовић је бележио виђено и доживљено остављајући сугестивно сведочанство о приликама почетком XX века у једном од најзнаменитијих средишта српске културе. У раду се анализира стилизација представе Свете Горе у светлу ауторове индивидуалне поетике, његових филозофских назора и специфичне духовне оријентације која се рефлектовала у опусу великих српских песника (Дис, Ракић и др) са којим је Перовићево стваралаштво у сазвучју.

Кључне речи: Милош Перовић, Света Гора, путопис, средиште српске културе

Појава Милоша Перовића (1874–1918), песника, драмског писца, путописца и хроничара свога времена, осветљена је у историји књижевности најпре на основу његовог песништва, окупљеног у два књигама – првој, штампаној 1903. године, из које је песму *Нашѝо мисао* Богдан Поповић уврстио у своју чувену

антологију, и другој, изашлој 1908. године. Уочено је да је Перовићева поезија језички, мотивско-тематски и идејно-филозофски у сазвучју са песништвом српске модерне (Витошевић 1975, I: 348, 366; II, 21, 23, 60 и даље). Интерференца са модерним песничким струјама омогућена је тиме што је Перовић непогрешиво осећао „основне правце кретања духа епохе” (Konstantinović 1983: 220, 228), настојећи да их сублимира и транспонује у своје делу.¹

У плодној периоду модерне Перовићево стваралаштво, нарочито друга збирка, као и дела немалог броја поета, остајало је у сенци опуса громадних фигура Дучића, Пандуровића, Ракића, Диса и других (Витошевић 1975, I: 308–309). У сравањању са Ракићем и Дучићем, са чијим делима су паралеле посебно повлачене, Перовић није добро пролазио, али тај поредбени биланс осим што није ишао у корист нашем песнику, није био ни сасвим поражавајућ, јер многи би песници онога времена штошта дали, само да се могу уопште поредити са Ракићем и Дучићем, па било то и на сопствену штету. Осим тога, Перовићев лик издваја се из колективног портрета песника модерне, на коме се у бледилу разливају појединачне физиономије, још по нечему. Примећено је, наиме, да је извесним својим стиховима – „првим правим декадентним стиховима [...] у српском песништву” (Витошевић 1975, II: 11) – унео новину у домаћу литературу. Истакнуто је и да је певао о егзистенцијалној дихотомији човековог бића пре Ракића (Витошевић 1975, II: 193, 194), са чијом гла-

1 Осим поезијом, бавио се драмом, али без значајнијег успеха, иако су полагане извесне наде у развој његовог стваралачког дара на овом пољу, о чему сведочи награда Српске краљевске академије из фонда Милана Ж. Петровића коју је 1906. године добио за драму *Карађорђе*.

совитом песмом *Мисао* је Перовићева песма *Нашијо мисао* у филозофско-идејном сагласју и „непоречном јединству”.

Припадао је Перовић – што је од значаја за сагледавање читавог његовог, жанровски хибридног опуса – у културолошком погледу и „доситејевском” поколењу (Витошевић 1975, I: 203), јер је студије, започете у Лајпцигу на групи педагошких наука (1897), крунисао одбраном докторске тезе у Цириху о педагошким назорима Доситеја Обрадовића (1906). Поред тога што га је Доситеј као слободоумни интелектуалац, ерудита и човек светских духовних видика, инспирисао, Перовић је током школовања полетно прихватио социјалистичке идеје („социјализам је котва спасења слабих, немоћних или полубедних створења”, 40²), мада му ни анархистички погледи нису биле далеки. У целини стога Перовићев опус рефлектује искуство српског интелектуалца почетком двадесетог века, чији емоционални сензибилитет и духовно-интелектуални хабитус отелотворава сâм аутор, „доситејевац” и „дучићевац”, обременен узлетима родољубивих осећања и верске преданости, и тегобама због немоћи да превазиђе разапетост између земље и неба, материјалне и спиритуалне равни егзистенције.

Све напред речено успоставља драгоцени оквир за разазнавање Перовићевог положаја у тренутку када се, како сам каже, као „безбожник, социјалиста, републиканац” (69) – а ми бисмо додали: просвећени скептик и искрени родољуб са романтичарско-поетским ореолом – упутио у мају 1908. године из Солуна, где је био на

2 Напомена: Све наводе из Перовићевих дела дајемо према: Милош Перовић, *Дневници (1900–1917). Писма из Свeтiе Горе (1908). По Ужичком округу (1891)*, прир. за штампу Д. Матић, прев. са немачког М. Симић, Историјска баштина, 5, Титово Ужице, 1987.

служби, са неколико сапутника, на Свету Гору. Деве-тодневни боравак у монашкој заједници који је уследио овековечио је Перовић у путопису епистоларне форме *Писма из Светје Горе*, упућеном неименованом пријатељу. Путопис је намеравао да штампа, о чему сведоче приређивачке интервенције на тексту, али му то није пошло за руком, те је ово особено путничко сведочанство на основу рукописне оставштине, заједно са ауторовим дневничким белешкама, светлост дана угледао тек у другој половини двадесетог века и то, и поред дужне захвалности приређивачима на труду, не баш у најсрећније удешеном издању јер је критичка апаратура у њему непотпуна (Перовић 1987: 69–107). И након штампања путопис је био на маргинама интересовања проучавалаца Перовићевог дела и тек узгред је помињан у склопу ширих разматрања целокупног опуса овог ствараоца (Зорић 1992: 21, 127–128), због чега је и остао ван видокруга књижевне историје.³

Путовање Светом Гором имало је два тока – спољашњи, хоризонтални и физички, који је путника водио од Пантелејмона до Хиландара; и унутрашњи, вертикални и егзистенцијални ток, коме се особени ходочасник препуштао, преламајући у духовној перспективи доживљено. Хоризонтални ток кретања започиње у Солуну, одакле се „за десет часова” војње бродом долази на Свету Гору. Отискујући се на море, међу много-

3 Дневници, вођени од 1900. до 1917. године, обилују детаљима драгоценим за општу и културну историју. Нарочито су значајна аутентична сведочанства о Великом рату, чији је Перовић био учесник, и о збивањима чији је непосредни сведок био (страдања српског народа на Косову и Метохији и диљем Србије). Низом анегдотских пасажа (боравак у Риму, сусрет са краљицом Јеленом Савојском и проналазачем Марконијем) Перовић је дао панорамичну слику амбијента почетком двадесетог века.

бројним појединостима на лађи Перовић с позорношћу уочава појаву руских мужика, који се циклично у склопу верских миграција покрећу на далеки пут („од Ускрса па до августа месеца крећу се хиљаде мужика из свих крајева простране Русије на хаџилук у Јерусалим”), на коме је једна од успутних станица и Света Гора. Током пловидбе изглед мужика скицира у неколико карактеристичних црта: „Никад у животу нисам видео толико јада на једном месту. [...] Брада и коса прљави, лице уве­ло и подбуло, а очи празне, безначајне, безизразне [...] Жене, огрнуте по плећима прљавим марамама, голо­главе и чупаве [...] испијене и подбуле као и људи [...]” (74). Међутим, у смирај дана, док „нечујно падаше мек сутон”, пажљиви посматрач уочава промену међу верским поклонцима: „Разговарају, шале се, смеју се али тихо, мирно, доброћудно скоро бојажљиво [...] сад тек видим да се у оним безизразним очима огледа добра, нежна душа, да се у оном џиновском телу крије детиње, безазлено срце. [...] О, безазлена руска душо, како си велика!” (76)

Слика мужика заснована је на контрасту, који ће се као изразити обликотворни образац јављати на микро и макро плану Перовићевог путописа. Као конститутивни елемент појављиваће се унутар појединих слика или у основи ширих представа – као што је визија тоталитета света обележеног сазвучјем противуречности. Контрастирање, као композициони поступак, и особена колоритност и рељефност поетских представа несумњиво су одраз Перовићевог сликарског талента којим је, према сопственом сведочењу, иако га систематски није негова, штедро био обдарен. Тај дар израна је запоставио зарад песништва („у мени [је] кутио неки

мали Рафаило, кога сам ја за љубав Пијетра⁴ оставио у запећку”), коме га је срце вукло (Предговор 1987: 9).

Прво чвориште на путу је Пантелејмон, одакле се се креће ка манастиру Русику, Кареји, манастирима Ивер, Пантократор, Ватопед и Хиландар. На тој траси Перовић бележи карактеристичне детаље и утиске, транспонујући их поетски са изразитом пиктуралном патином. Угледавши Пантелејмон наглашава да ће се сваки путник „узнемирити и изненадити”, биће „непријатно дирнут” када угледа на „обали морској дуг низ петокатница, безброј сјајних, високих кубета са позлаћеним великим крстовима”. Обала „ће се зацрнети од калуђера”, а њено залеђе заличити на „тек растурен мравињак” док „по прозорима и балконима, начичкани глава до главе” извирују монаси „као гавранови” (78). Метез у руском манастиру свакако је био непријатан јер је изостала пластичнија слика ове „вароши”, како Пантелејмон помало иронично назива наратор. Редуковање дескрипције на елементарни ниво део је наративне стратегије у циљу изневеравања читаочевог хоризонта очекивања. Тај модел Перовић ће користити у путопису нарочито приликом евоцирања унутрашње, доживљајне перспективе, у тренуцима посете знаменитостима које, мимо очекивања, не буде у њему интензивне импресије.

Напуштајући Пантелејмон, путник ходи ка Русику, „у коме се постригао Св. Сава” и успут наилази на калуђере просјаке, „шупљег и празног” погледа, свладане „тоталном апатијом” која „као какав мрачни вео обавија њихов дух и никакав спољни утисак, осим можда

4 Пијетро Косорић је псеудоним, настао престилизацијом песниковог имена и додавањем мајчиног девојачког презимена, под којим је Перовић објавио своју прву збирку песама 1903. године.

пића, није у стању да покрене душевни живот у њима”. Појава коју Перовић уочава вероватно је ацедија, стање равнодушности коме су неретко приписиване и дијаболне карактеристике, те је због веровања да монахе обузима нарочито док је сунце у зениту, називано „подневним демоном”. Регистравање специфичног стања монаха, кога су према традиционалном веровању пратиле злоба, бојажљивост, очајање, отупелост и одсуство духа (Agamben 1993: 4–5), употпуњује визију атмосфере на Светој Гори, онеобичавајући је у односу на конвенционалне путописе са тога простора.

Убрзо након необичног сусрета са калуђерима утонулим у духовно мртвило, путницима се указује „скромна троспратна грађевина, која се белаше у густом зеленилу”. Бејаше то Русик, „толико знаменит за нас Србе”. Одмах се уочава да овај „стародревни скровити манастир” нема „ништа слично са [...] Пантелејмоном” (79). Улазећи у манастир приповедач се присећа доласка Растка Немањића међу манастирске зидине: „столећима је манастир лежао разорен и напуштен, али и његово растушено камење причало је истиниту бајку о младићу који је презрео сјај мермерних палата и пун Бога и љубави по мрачним ћелијама проводио своју младост, здерао са себе порфиру а обукао црну ризу испосничку” (80). У дворишту један калуђер показује „мали споменик у облику пирамиде”, као обележје места где су спавали опијени изасланици Стефана Немање у ноћи Растковог постризања. Сазнаје се да је манастир, давно препуштен руским монасима, био разрушен, и доцније прилозима извесног руског богаташа обновљен. Потом монах показује нову цркву, подигнуту на месту старе у којој је Растко пострижен и одакле је „млади Сава бацио посланицима свога оца острижену косу и световно одело” (80–81). Придошлице бивају обавештене да су

руски монаси отпочели зидање још једног храма поставивши моћне мраморне стубове, али су се „успротивили Грци”, те зарасла у коров започета грађевина дотрајава као „здрав, леп младић који напрасно умире и пред нама лежи разорен и беспомоћан” (81).

Наредно одредиште је Кареја, „врх и престоница” Свете Горе. Запажа Перовић мноштво високих кућа са црвеним крововима, на којима су „безбројни дократи са којих се спуштају до земље танки зимзелен који им даје нарочито драж”, али га изненађује то што и поред лепог призора „варош улеваше неку тугу у срце” због „нечега што болно дира”. Убрзо разабера разлоге меланхолије – „Знадеш да је овде уложено доста труда, да ово обрађују вредне руке. Али поред свега, ипак је све немо, пусто, не чујеш нигде гласа, не видиш нигде живе душе. Варош је као једно велико гробље, као да је све изумрло [...]” (82). Касније, мада је уморан, Перовић не може да заспи у Светоилинском скиту, опхрван немиром, изазваним миљеом на који није навикао. Тишина и мир буде сету – „Овде нема љубави, нема страсти, нема онога што је најлепше на земљи. Пролеће са својим заносним дражима дође и прође, славуји пропевају и умукну; руже се расцветају и увену [...] Али нити на пролећном сунцу дозри у срцу љубавна пожуда, нити славујеве песма пробуди тиху чежњу, нити се ружама заките младе једре груди, нити ђбуње чује страсни љубавни шапат.” (85)

Противуречност као есенцијално обележје света са којим се суочава током посете светом простору онеспокојава приповедача. Емоционални ковитлац и осећање отуђености од окружења стилизовани су архетипским опозитом ероса (световно окружење) и танатоса (Света гора), који одражавају психолошку визуру субјекта. Драматичности доприноси и слутња – мада није експлицитно конкретизована – изневереног очекивања

путника (и читаоца) који уместо спокоја у окриљу сакралног миљеа осећа нелагоду. Смирење му доносе тек звуци делатности занатлија, „калуђера и мирјана”, из чијих ковачница, обућарских, сајдијских радњи и бакалница, док „продају, крпе, шију, мере и пазаре”, допире жамор, те га тек тада Кареја подсећа на „варош као и све вароши на свету”, додуше „без жена и деце” (85).

Сутрадан намернике пут води ка Светоандрејском скиту, великој и модерној грађевини која би „по својој архитектури и богатству падала у очи и на најлепшој улици у Петрограду”. Грандиозност и раскош управо одбијају посматрача, те упозорава онога ко је жељан манастирске тишине да не долази у овај скит јер ће у њему наћи „једну војску од калуђера која те опомиње на какву касарну [...] нагомилано злато и сребро као у некаквој банци, сјај и богатство као по дворовима”, док „неће бити осећај[а] тихе религиозности – побожне скрушености”. Утисак о неумитним променама у светилишту, подвлачи приповедач, могао би бити двојак, у зависности од културолошког хоризонта посетиоца – „Религиозан и мисаон човек зажалиће за старим добом, модеран Европљанин радоваће се што данашња цивилизација тако немилосрдно руши и последње остатке мрачног средњег века.” Модернизацију и раскид са традицијом доживљава као „порусивање” Свете Горе (86), и тај процес изазива буру осећања у њему, нарочито када у Светоандрејском скиту разгледа цркву уочивши да у „огромно пространој цркви забљешта мермер, злато и сребро, богато украшене иконе и полилеји, а у чудном контрасту зацрњеше се калуђерске ризе и поцепане бутке многобројних мужика [...] Колико богатства и јада, сјаја и сиротиње под једним истим кровом!” (87)

Нелагоду у путнику, изазвану сударом сиромаштва и духовности са материјалном раскоши, блажи посе-

та јединственој богомољи на путу за манастир Ивер. Особене импресије приликом похођења српске ћелије, „једине у Светој Гори”, толико дубоко се урезају у душу путника да ће му, тврдо верује, остати „увек у живој успомени”. Стигавши пред монашку ћелију, пред „један кућерак”, ступају путници унутра, „у једну ниску чађаву одају, која много наличи на наше сиромашне станове”, а старешина калуђера се, чувши да су Срби, порадова искрено, уплахири „и једва се сети” да их пусти у цркву. Када придошлице уђу у цркву, придружи им се домаћин пошто се „једва провуче кроз уска олтарска врата” и „навуче одежду и запали једну свећу”, те заједно запеваше духовну песму. За Перовића је то тренутак спиритуалног усхићења – „Никад нисам чуо топлију и пунију песму (а ја сам нисам никад појао са толико осећања)” – које надвисује све утиске изазване сусретом са Светом Гором (88–89). У потоњем разговору са калуђером ходочасници сазнају да овај Србе не виђа готово никад јер „Срби дао Бог и не походе Св. Гору”; да је ћелију купио од грчког манастира Кутлумуша, коме и даље плаћа годишњи данак, и да се заједно са три брата монаха издржава шијући за потребе манастира Пантелејмона.

Сам помен руског манастира евоцира у Перовићу специфичну контрастивну паралелу – „И нехотице ми се наметну поређење између ове сироте удерице и сјајних руских манастира и скитова. У оној тутњави у Пантелејмону у непрекидном немиру и сталном општењу са светом нема се кад разговарати са Богом. [...] Овде се слави Бог, у овој ниској цађавој кривињари, завученој у шуми, а испуњеној сиротињом.” Суштинска удаљеност два амбијента, раскошног руског манастира и скромне монашке ћелије, наводе Перовића на закључак који сеже до егистенцијално-филозофских темеља верске посвећености: „Овај пустињачки испоснички живот

који се одрекао свега уживања земаљског, то је прави калуђерски живот каквог га ја замишљам. [...] у убогој повучености стално се може исповедати једна мисао и неговати један осећај. У природи и осамљености човек ће познати Бога, сродиће се с њим, прелиће своје биће у њега и живеће мирним животом мртаца уједињен са природом и Богом.” (89) Препуштен тиховању, „мртав” за световни живот, истински верник родиће се у другачијој стварности: „неће замрети кад сунце поново зађе, спусти се благо вече, и на бескрајно високом небу засветле безбројне звезде отварајући погледе на далеке нове светове, све у моћи једнога бога, једнога творца. Запојаће његова душа песму спознања, песму величине и бесмртности, те усамљен и убог осетиће да је део бога, део моћне бесмртности, да је сам бескрајност и бесмртност.” Уочавајући у склопу опозиције *хелија српских монаха: Панїелејмон* есенцијалну разлику између истинске аскезе – урањања у суштаствену слободу раскидањем стега „власти света” и религијског ропства у окриљу црквених институција (Берђајев 2020: 45, 87), Перовић наслеђује егзистенцијално виши свет. Мотивско-тематски и стилизационо овај пасаж кореспондира са поетским регистром песништва модерне, у коме је сублимирана неугасива жеђ за продором кроз раван појавног у поље мистичног и метафизичког. Тиме се очигледно показује у којој мери је Перовићев путопис настао на фону његовог песништва, са којим чини сложен поетичко-стилски комплекс. Јер, неретко се у његовом лирском опусу јављају помени слутње „тајне васељене”, „хармоније васељене”, у тренуцима својеврсне аскетске медитације у „тишини и самоћи”⁵ – топоси карактеристични управо за мотивски регистар поезије модерне.

5 Уп. песме *У тихој ноћи* и *Над водом* (1903).

Посету српским калуђерима путници завршавају певајући „Ускликнимо с љубављу”, заједно са старешинском заједнице, коме су „загодиле очи” од ганутости, док покушава да пева „иако вероватно ову песму никад у животу није чуо” (90). На наредној етапи пута свраћају у грчки манастир Ивер, где их дочекују монаси чија незаинтересованост за придошлице бива уочљива. Равнодушни калуђери не успевају да разгоре у Перовићу интересовање за манастир, али га зато до својеврсног заноса узвисује тренутак када се на морској обали нађе на месту где је, према легенди, Богородица ступила на тло Свете Горе. Духовна екстаза није религијског порекла, већ извире из необјашњиве искомске тежње ка сједињењу с природом и урањању у њену вечност: „Али кад бих случајно ту умро, желео бих да ме ту сахране, ту на обали морској близу Ивера.” Занесен мислима, Перовић посматра таласе „како [...] један за другим долазе [...] са мирне глатке пучине”, потом „Шуме и брује, праште и пене се, потмуло тутње, праскају, јече без одмора и срдито сикћу.” Призор узбуркава емоције посматрача доводећи га до екстатичне визије потпуне слободе и раскидања са свим друштвеним спонама („Од шума њихова не чујеш гласа свога кад рашириш руке и ускликнеш од усхићења; о примите ме, примите ме себи, предајте ме другима својима и однесите ме на широку морску пучину.” 91), а слика се уклапа у ланац контраста (*хришћанство: њаншеизам*) који композиционо учвршћују читав путопис.

Занесеност путника копни убрзо након што, настављајући свој поход, стигне у грчки манастир Ставроникиту. Недоумицу и зазор подстиче призор духовне атрофије и лењости грчких монаха („Грк ће равнодушно седети кад дођеш у његов манастир, са натегом ће ти показати цркву, али и то само зарад

прилога, а пустиће те да одеш из манастира и гладан и жедан.” 92), која је уз нетрпељивост према другим монашким заједницама, рекло би се према Перовићевом доживљају, пословична. Ово потврђује и сазнање да руски монаси у Светоилинском скиту, наредном чворишту путешствија, све грађевине „зидају или кришом или силом” опирајући се Грцима који „скит много ометају” (93). Овај пасаж парадигматично показује да се на композиционо-структуралном и стилизационом плану путописа контраст јавља као један од најчешћих обликотворних модела поетске слике. Тај моделативни поступак углавном је прелудијум за изненађујуће обрте, те се, на пример, испоставља да руски мужици, живо отелотворење тегобности сиротињске свакодневице, походе манастире опточене златом и драгоценостима; да међусобни сукоби монаха – Руса, Грка, Срба, Бугара – отелотворавају дубинске слојеве колективног менталитета етничких заједница које се на светом простору боре за превласт у материјалној сфери освајајући храмове и такмичећи се у раскошју њихове декорације, а открива се да и међу монасима постоје непремостиве разлике, што је илустровано контрапунктирањем знаковитих примера. Ситним потезима, уз валере ироније, сугестивно су успостављени портрети монаха: „чувеног” оца Амвросија који је „три пут [...] до сад хтео да се потурчи” због „свете великомученице препеченице”, те су га из Солуна, где је побегао, враћали, пошто су га затекли „у прљавој, забаченој крчми”, где се „ваљао [...] јуначки” спремајући се да провери, и његовог парњака, монаха Мине, „млад[ог] човек[а], али пун[ог] страха Господња”, тврдог у вери и заветованог да читав свој век проведе у типикарници.

До коначног одредишта, српског манастира Хиландар, Перовић са сапутницима долази посећујући

најпре Ватопед. Мучну деоницу „по највећој врућини”, уз два сата верања по стрменима и ходања по калдрми тако усијаној да су „ђонови прогоревали”, путници преваљују приспевајући у „манастир у коме су Срби оставили толико успомена, од Св. Саве до Стевана Високог”. Предусретљиви монах показује им „слике Св. Саве и Св. Симеона”, „велики, стари крст искићен драгим камењем” који је поклонио манастиру „Стеван Високи године 1416.”, потом друге реликвије, затим и манастирске одаје. Утисак о сусретљивости калуђера бива убрзо развејана јер се овај изненада изгуби, те ходочасници бивају ускраћени за прилику да виде ћелију Светог Саве, „повеље наших владалаца [...] силно сребро и злато у полугама, које су наши краљеви и цареви давали манастиру”. Огорчење Перовића и његових сапутника надире са различитих извориште. Бивају гневни на домаће монахе јер им нису омогућили да помније разгледају Ватопед поготово јер он „уистину има за своје богатство и своју славу да захвали српским владарима”. Не с мање једа присећају се како су раније током посета светогорским манастирима своје време расипали поклањајући пажњу „безначајним ситницама” које се могу „видети свуда у Европи”, док у временској оскудици ужурбано напуштају Ватопед остављајући „живу историју Балканског полуострва и нашег народа” (97). Но, разочарање блажи „узвишени патриотизам”, осећај, „јачи од љубавне пожуде и страсти за животом [...] силнији од опште хришћанске љубави [...] религија која има своје аскете” (98), који се јавља у сусрету са Хиландаром.

Приступајући манастиру ходочасници наилазе на повесна знамења – виде „велики камени пирг краља Милутина”, застају код маслине коју је засадио цар Душан на месту где је „сјахао с коња и пешке отишао

у манастир”, и крај чесме подигнуте у спомен доласка краља Александра у Хиландар. Прилазак самом храму буди Перовићеву бојазан јер је чуо да је „у нашем дугом немару ова српска највећа светиња изгубила српски карактер”, те је страховао да ће приликом поздрава „запарати” његов слух глас туђих калуђера, дотеклих из „Трнова и Варне”. Свој немир објашњава зебњом због увреженог немара према националној културној баштини ван граница Србије – „У прошлом веку ми смо се исувише били забавили око зидања наше мале шумадијске кућице, док нам је сусед отимао дедовину нашу.” Стрепњу, која као да је у сазвучју са Доситејевим горким исказом о сталном сукобу Срба и Бугара око Хиландара,⁶ обеснажује „материнска реч” са усана монаха домаћина, након чега путници разгледају чудотворну икону Богородице Тројеручице и саркофаг у коме је сахрањен Стефан Немања, пре но што је Свети Сава његово тело пренео у Студеницу. „Слику” Немањину, израђену готово у природној величини и прострту по „великој мермерној плочи” придошлице с поштовањем целивају (99).

Доцније ходочасници вечерају са монасима у неуспешној, скоро фамилијарној атмосфери док „говор, шала и смех завладаше целим друштвом, као и на сваком другом месту, где Срби седе уз чашу вина”, те не беше „ни трага од лицемерства, ни труна лажне скромности” (100). Но, пошто је обед завршен и сви су се повукли на починак, Перовић уочава несвакидашњи спокој у околини: „Ваздух благ и миран. Свуда тишина: у манастиру не чује се жива гласа, а само доле далеко не-

6 Приликом посете Хиландару Доситеј је приметио да се Срби „ва вјек вјека с Болгари инате и не могу да се погоде чији је Хиландар” – Д. Обрадовић, *Изабрана дела*, Народна књига, Београд, 2005, 144.

где у гају певају славуји и у трави цврче зрикавци. Небо осуто безбројним звездама, а млад месец избио изнад мрких кипариса.” Слика ноћног пејзажа, сугестивно стилизована на конвенционалној подлози модернистичког топоса, прелудијум је контемплацији о суштини аскезе. Јер, природа, као архетипско отелотворење идеје о тајанственој, духовној повезаности ствари, појава и бића у материјалном свету, побуђује мисли о монашкој посвећености („калуђерски живот [...] као тиха пучина морска без плиме и осеке”) којој погодује специфично окружење: „Околина не узбуђује страсти, те је мисао управљена небу, а срце испуњено молитвама. Цео век протиче као благ, тих сан.” (100–101)

Уобличавајући у прози непосредни доживљај амбијента Свете Горе, Перовић, како је већ и истакнуто, посеже за обликотворним моделима карактеристичним за песништво модернистичке генерације. Такав је поступак у коме се свет слика као јединство супротности, у оквиру бинарних опозиција *горе: доле*, при чему категорија „горе” обухвата идеално/духовно, а регистру „доле” припада банално/тривијално. Извесна места у *Писмима из Свете Горе* откривају да је путопис уистину лирски дневник, настао на ушћу Перовићевог песничког и литерарно-прозног стила и поетске осећајности. Путник-приповедач у *Писмима* постаје стога често поетски субјект, који у складу са увреженом поетичко-стилском матрицом песништва с почетка двадесетог века, исповеда искуство располућености у свету обремененом сукобом противуречности. На таквом ослонцу је у путопису стилизован топос поређења личне егзистенцијалне ситуације са општим приликама у склопу јединства супротности. Трен душевног миновања аутора нарушава сећање на сопствени живот, испуњен немиром, сујетом и страшћу, чију силину под

дејством свеже упијених искустава Перовић дочарава сликом узвитланих таласа: „Као срдити вал што у беснилу без циља јури пучином, пенушећи се и певајући срдиту арију своју.” (101)

Наредни дан ходочасници посвећују брижљивом разгледању манастира, огледала „наше некадање културе и политичке моћи”, храма који би био најбољи ослонац „у новој нашој народносној борби”. Монаси показују саборну цркву подсећајући да је првобитну цркву сазидао Свети Сава, али да ју је краљ Милутин порушио како би подигао „велику и дивну грађевину”. Потом гости имају прилику да виде „делове трновог венца, крви и пелена Христових, честице измирне од дарове које су мудраци са истока донели на Христовом рођењу”, разне реликвије, заставу цара Душана „од свилене материје у облику троугла”, знамениту икону Богородице Тројеручице о чијој судбини има мноштво легенди и анегдота, затим лозу изниклу „из гроба Немањина и која по веровању помаже нероткињама за рађање деце” (103–104). У заранку дана, док сунце тоне у море, вечерња румен обасјава воду и природом овладава „тајанствена тишина”, ходочасници доживљавају „један од ретких тренутака дубоке побожности, кад се чисто и јасно осећа хармонија света и величанство Божије”. Пажњу привлачи појава старог монаха који паде ничице, „поче метанисати ударајући челом о под” и заплака, дирнут гласом сабрата који поје духовну песму „о сујети и ништавилу живота” (105). Подстакнут призором „старинске слабости и страха од смрти”, Перовић размишља о егзистенцијалном удесу човека, распетог између страха због сопствене коначности и наде у вечни живот: „Ум би хтео кроз векове да продре а трошно тело доживи једва коју деценију; дух би хтео да загрли целу васиону а која стопа земље довољна је

за све бескрајне наде и пуне жеље. Човек осећа то и у свом ништавилу сузама се моли бескрајности. О, слаби створе!” (105–106)

Исписујући путопис са Свете Горе живо и упечатљиво, Перовић приповеда, при чему се динамика и тоналитет нарације мењају у зависности од доживљајне перспективе приповедача, суоченог са сложеном сликом збивања у великој монашкој заједници. Одушевљен лепотом светогорских манастира, скрушен пред изразима искрене побожности, уједно сумњичав у погледу постојаности своје вере – путописац је близак светоназору читалаца лаика, којима се посредством репрезентативне фигуре конкретног читаоца, пријатеља/кореспондента, обраћа. Збуњен опонирањем светог и профаног, мистично-узвишеног и материјално-тривијалног – нарочито када се суочава са борбом монаха за превласт, заузимањем манастира, задужбичарством на основу кога се учвршћују позиције одређених монашких група, нетрпељивошћу међу калуђерима – путописац је немоћан да о доживљеном и виђеном изрекне чврст суд, те се колеба осцилујући између рационалистичког скептицизма, пантеистичког осећања и религиозне екстазе.

Управо евокацијом посебног емоционално-духовног стања наратора, путопис надилази назначене типолошке оквире и прераста у уметничку пројекцију универзалног људског искуства. Јер, походећи Свету Гору, Перовић проживљава архетипску агонију човека који је у трагању за разлогом свога настанка и постојања сучељен болно са свешћу о противречности и унутрашњем конфликту као егзистенцијалним константама сопственог бића (Берђајев 2020: 17, 55). Стога се у путописцу смењују тренуци испуњености и моменти личне кризе, те у сусрету са светим местом,

посредством приповедног дискурса, долази до екстериоризације дубинског унутрашњег сукоба. Том темом Перовић је издавна био заокупљен, растрзан између страсти за животом („Ја водем живот и његове сласти”), недоумице („Знамо ли откуд и куда идемо /.../ Шта значи ово, што живот зовемо”), огорчења („Нашто мисао кад није дубока / Као вечност што је /.../ Нашто ме вара /.../ Кад вечно тонем у тами незнања”), резигнације („Ја тражим Бога свог, ал’ све је узалуд”) и сумње („Сумња ме гони дубока и мрачна /.../ Ја сумњам, јер бо сумњам у човека”)⁷ због непознатљивости смисла бивствовања на овоземаљској ветрометини и немоћи да се одупре страху због пролазности. Та медитативна нит изнутра прожима *Писма из Светије Горе*, чини их особеним у оквиру наше путописне литературе посвећене том храму духовности, што је подстицајно за проучаваоце књижевне баштине којима се отвара пут ка странијем расветљавању пишчевог путописног, али и укупног стваралаштва.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Agamben, Giorfio. *Stanzas. Word and Phantasm in Western Culture*. University of Minnesota Press: Minneapolis and London, 1993. Штампано.

Берђајев, Николај. *О човековом ројсџиву и слободи*. Београд: Логос, 2020. Штампано.

Витошевић, Драгиша. *Срџско њеснишџиво 1901–1914, I–II*. Београд: Вук Караџић, 1975. Штампано.

Зорић, Драгољуб. *Милош Перовић њисац срџске модерне*. Ужице: Културно-просветна заједница Ужице, 1992. Штампано.

7 Уп. песме *Пусџош*, *Нашџо мисао* (1903), *Без вере*, *Сумња ме џони* (1908).

Konstantinović, Radomir. *Miloš Perović, Biće i jezik*, 6. Beograd: Prosveta, 1983. Štampano.

Перовић, Милош [Пиетро Косорић]. *Песме*. Ужице: Књижара и штампарија Лазара Ђ. Тришића, 1903. Штампано.

Перовић, Милош. *Песме*. Београд: Електрична штампарија Е. Хоровица, 1908. Штампано.

Перовић, Милош. *Дневници (1900–1917). Писма из Свејне Горе (1908). По Ужичком округу (1891)*, прир. за штампу Д. Матић, прев. са немачког М. Симић. Титово Ужице: Историјска баштина, 5, 1987. Штампано.

Поповић, Радован. „Милош Перовић. Прилог за биографију”, *Ужички зборник* 6 (1977): 345–354. Штампано.

Славко Петакович

АФОН В ПУТЕВЫХ ЗАПИСКАХ МИЛОША ПЕРОВИЧА

Резюме

Свои воспоминания о пребывании на Афоне Милош Перович изложил в эпистолярной форме – в «Письмах с Афона» (1908). Это произведение выходит из типологических рамок путевых записок, перерастая в художественное отображение универсального человеческого опыта. Посредством повествовательного дискурса в «Письмах» обнаруживается сознание о противоречии и внутреннем конфликте как экзистенциальных константах человеческого существа. Рассматривая это явление, автор более полно освещает литературное наследие М. Перовича в жанре путевых записок, которое до сих пор в основном оставалось вне кругозора истории литературы.

Ключевые слова: Милош Перович, Афон, путевые записки, центр сербской культуры

Горан М. Максимовић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Одсек за србистику
goran.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

911.3:821.163.41.09 Nušić B.
Оригиналан научни рад

СТАРА СРБИЈА КАО СРЕДИШТЕ СРПСКЕ КУЛТУРЕ И ДУХОВНОСТИ У ПУТОПИСИМА БРАНИСЛАВА НУШИЋА

У огледу су анализирана три путописно-етнографска текста Бранислава Нушића (1864–1938): *Крај обала Охридској језера* (1894), *С Косова на сиње море* (1902) и *Косово – ојис земље и народа* (1902–1903). Указано је на путничке опсервације, утиске и запажања, на историјске и археолошке реминисценције, етнографска и географска истраживања, те на исписивање привредно-економске студије овога поднебља. У књигу су укључене и бројне легенде, народна вјеровања и предања. У основи Нушићевог путописно-етнографског казивања сагледан је простор Старе Србије као средиште културе и духовности српског народа.

Кључне ријечи: Стара Србија, Македонија, Косово, култура, духовност, путопис, жанровски синкретизам, етнографија, историја, легенда, географија

1.0. Крајем 1889. године Бранислав Нушић (1864–1938) започео је чиновничу каријеру у Министарству иностраних дела. Најприје као писар Српског конзулата у Скопљу, а затим (од јануара 1890. године), као

„деловођа“ Српског конзулата у Приштини, гдје је био замјена за одсутног вицеконзула Луку Маринковића. Иако је тада провео свега два мјесеца у Приштини, Нушић је успио да уради један велики и значајан посао, основао је српску књижару у овом граду. У јуну 1891. године постављен је за писара Српског конзулата у Битољу, гдје је напоредо радио и на етнографским истраживањима завичајних предјела његовог оца између Преспанског и Охридског језера (у жељи да пронађе сроднике и саплеменике). Као резултат тога настала је путописно-етнографска студија *Крај обала Охридског језера* (1894). Пред крај двогодишњег боравка у Битољу, а непосредно пред добијање указа о постављењу за српског конзула у Приштини, Нушић је доживио романтични заплет. Упознао је шеснаестогодишњу Даринку Ђорђевић из Београда, која је дошла у госте код свога ујака, српског конзула Димитрија Бодија. Из тог сусрета родила се љубав на први поглед, а затим је убрзо дошло и до свадбе у јуну 1893. године. Након тога су услиједиле успјешне Нушићеве конзулске године. Са увећаном породицом (супругом Даринком, сином Страхињом-Баном и кћерком Маргитом-Гитом), живио је у Приштини (1893–1896), Солуну (1897–1898) и Серезу (1898–1900). Као резултат овог другог боравка у Приштини настала је путописна књига *С Косова на сиње море: белешке с путовања кроз Арбанасе 1894. године* (објављена је 1902. године), а тада је углавном припремио грађу за настанак каснијег рукописа *Косово – опис земље и народа* (објављеног 1902–1903. године).

За Нушићеву дјелатност у Серезу нарочито је значајно то што је почетком 1898. године основао „Српски конзулат“, преко кога је Србија настојала да обнови стара историјска права јер су у том граду још увијек били очувани темељи цркве Светог Николе у којој је Душан

Силни 1345. године крунисан за цара. Живот у Серезу инспирисао га је да напише збирку идиличних прича из оријенталног живота *Рамазанске вечери* (прво издање 1898; друго проширено издање 1922. године).

Несумњиво је да су сва Нушићева наведена путовања обухватила оне крајеве који су били важни за историју српског народа на простору Старе Србије, гдје су Срби још увијек живјели у већем или мањем броју и гдје су остаци српске културе били снажно изражени. „Тако добија пуни смисао навођење разних статистичких, историјских, географских и других чињеница. Нушић углавном не ламентује над трагичном судбином српског народа, према томе се односи са ширином, са развијеним осећањем за историјску нужност друштвених промена, али и са чврстим уверењем да се мора држати до општег етичког кодекса (осуда рушења српских богомоља)“ (Дејановић, 2015: 359).

1.1. За нашу истраживачку тему и анализу три наведене путописне књиге Бранислава Нушића најважнији су боравци у Приштини (два мјесеца 1890. године, као и три касније конзулске године у овом граду 1893–1896), а између тога и у Битољу (1891–1893). Нушић је дошао у стару Србију, тј. на простор Македоније и Косова и Метохије, са потпуном свијешћу о томе да се ради о средишту српске средњовјековне духовности и културе. Зато су његове путописне књиге *Крај одала Охридској језера, С Косова на сиње море: делешке с њуића кроз Арбанасе 1894. године* и *Косово – ојис земље и народа*, представљале много више од путничких опсервација и доживљаја, тако да су прерасле у студије културе неоптерећене било каквим предрасудама или стереотипима, а засноване на филолошким, историјским, етнографским и географским записима, на истраживању народног живота, обичаја и свеколиког памћења

српског народа који је стољећима живио на тим просторима.

2.0. Мада се и прије тога огледао као путописац, јер је већ имао припремљену грађу за писање путописне и етнографске студије о Косову, књига *Крај обала Охридској језера* представља прво објављено путописно дјело Бранислава Нушића (Нушић, 1894). Претходно смо нагласили да је од средине 1891. до средине 1893. године, Нушић радио као писар српског Конзулата у Битољу, а књига је настала на основу забиљешки са шест путовања по обалама Охридског и Преспанског језера (једно путовање се одвијало 1891. године, а преосталих пет 1892. године). Нушићев долазак у Битољ поклапа се с његовим наглашеним интересовањима за путописне опсервације, те за етнографске, фолклорне и географске студије, због којих су у другом плану остали и његова позоришна дјелатност и рад на комедији и хумористичкој приповијести. Додатни мотиви за упознавање овога поднебља били су изразито личног карактера: „Истражујући крајеве и насеља око језера, трагајући за старом Преспом, Нушић је у ствари трагао за властитим поријеклом” (Лешић, 1989: 70), јер су преци пишчевог оца Ђорђа Нуше живјели управо на тим просторима.

2.1. Као што је то готово уобичајено када је ријеч о синкретичкој природи документарно-умјетничких жанрова, којима путопис по својој природи припада, књига *Крај обала Охридској језера* настала је као синтеза више стваралачких поступака. Преовлађујући је и литерарно најдрагоцјенији путописни поступак у ужем смислу, који је проистекао из Нушићевих путничких опсервација, запажања, импресија и одушевљења поднебљем и природом Охридског језера, а огледа се у надахнутим лирским описима језерских и обалских

пејзажа, древних грађевина, бујног растиња и колоритних боја, те у карактеризацији људи које сусреће и упознаје. С друге стране, књига носи и обиљежја историјско-етнографско-географске и привредне студије, у којој је испричана прошлост Охрида, његових старина и споменика, натписа и трагова из давних времена, али и обичаја, културе живљења и одијевања тамошњег становништва, његовог језика и пјесме, са дискретним етнопсихолошким запажањима о народу различитих вјера и етничког поријекла. У књизи су приказане и географске особености поднебља, указано је на повезаност језерских вода (Малић и Трново, Преспанско, Охридско и Скадарско), дати су детаљни описи ријечног слива Црног Дрима, који истиче из Охридског језера у Струги, али и привредне специфичности које се односе на риболов и врсте риба у Охридском језеру, на земљорадњу, сточарство и шумарство овога поднебља.

На страницама путописа испричане су и бројне легенде и предања са обала језера, а прича из непосредног живота и блиске прошлости о Целадин-бегу и несрећној хришћанској дјевојци Ташули заузима читаво посљедње поглавље књиге. Нушић је касније на основу тог записа сачинио и приповијетку *Ташула*, која је са поднасловом „прича из прошлости” објављена 1902. године у часопису *Коло* (Нушић, 1902). „Очекивали бисмо да је ова касније обрађена приповетка много даља од народних предања које је Нушић чуо у време својих путовања по Охриду. Процес обраде је, међутим, био супротан. Пошто се упознао са народном традицијом на извору, он обрађује првобитно препричане одломке, компонује целину, разрађује ликове, и допуњује амбијент; користи неке суштинске елементе народног приповедања. Успева да оствари тон истине и

поверљивости, шапутања тајне који је главна особина предања“ (Милошевић, 1965: 10).

За исписивање путописне студије о Охридском језеру Нушић је консултовао и бројну литературу историјске, етнографске, лингвистичке, мемоарске и путописне провенијенције; познатих и цијењених аутора као што су: Срећковић, Веселиновић, Ковачевић, Хан, Маргарит Димзоић, Фалмајер, Макензијева, Ирбијева, Гиљфердинг; све до дијалектолошких студија Стојана Новаковића. Нушићу су у прикупљању грађе непосредно помогли и бројни савременици који су живјели или су се затекли у Охриду: српски конзул у Битољу Димитрије Боди, секретар српског посланства у Цариграду Михајло Г. Ристић, професор Ахенског универзитета Форцхемер, који му је уступио и поједине своје биљешке, коњички капетан у оставци Светозар Тривунац, инжењер А. Г. Гираулт, адвокат из Битоља Кемал-ефендија, др Константин Робев из Охрида, директор охридске грчке гимназије Пихон и други. Значајан допринос дефинитивном обликовању рукописа дали су својим савјетима и упутствима и познати научници Стојан Новаковић и Љубомир Ковачевић, који су у својству рецензента дјело препоручили за штампу и допријели великим научним ауторитетом да књига буде објављена већ 1894. године, уз потпору Коларчевог фонда и материјалну помоћ Министарства иностраних дела. Са колико озбиљности је Нушић приступио изради књиге о Охридском језеру рјечито говоре и прецизно исцртана карта коју је сам израдио у боји, затим тридесет и три фотографије и шест нацрта, те мноштво старословенских, грчких и латинских натписа са манастира и грађевина на обалама језера, који нису били записани у дотадашњој литератури или њихови преписи нису били аутентични и прецизни.

2.2. Охридско језеро у путописним сликама Бранислава Нушића представљено је кроз шеснаест поглавља, међу којима су почетна три: „Крај обала”, „Опис језера” и „Обале Охридског језера”, у умјетничком погледу нарочито драгоцјена, јер у њима долази до изражаја ауторово мајсторство обликовања путничких импресија и неспутаног доживљаја и приказа љепоте овога необичног поднебља.

Вода Охридског језера има чудесну снагу да веже за себе онога ко се загледа у њу, да га опије неким необичним и заводљивим сном у којем „отворене очи упијају у се лепоте из раскошне природе, преносе их у душу и она будна сања” (Нушић, 1894: 1). Зато Нушић и започиње своје путописне импресије аркадијским описом воде и обала језерских од којих није могао данима ни ноћима да се одвоји: „Колико сам пута на њима дочекао пурпурно вече, кад запад у огњу пламти а далеко, из околних села и са бачила петринских, чује се блека оваца и лавез сеоских паса; стара, повијена врба и младо шибље тихо се лелуја додирујући тавно-осенчену површину мирнога језера, чија средина у тај мах изгледа као разливено злато” (Нушић, 1894: 2). Управо у тим часовима заноса, „тумарајући по његовим и пустим и цветним и питомим и дивљим обалама” (Нушић, 1894: 3), Нушић се и одлучио да напише књигу о Охридском језеру, а сваки пут кад је узимао перо у руке да испишује путописне странице чинило му се да „врши неки завет” и да се „одужује неком дугу”. Изгледа да је то био завјет подједнако условљен чудесном природом и љепотом језера, колико и дугом према завичају својих предака, али и дугом према свеколиком српском народу и култури и подсјећањем на дубоке српске коријене овога простора.

Док плови језером и опија се прозирном бистрином воде, Нушић прецизно описује његове обале и планин-

ске масиве који га окружују: на истоку Петрину, која одваја Охридско од Преспанског језера, на југоистоку Галичицу, на западу Белицу и Удунишча; упознаје нас са охридском, струшком и старовском равницом, које му изгледају као исушени језерски продужени. Нушић студиозно излаже и географски опис језера, упоређује надморску висину са сусједним језерима, даје географску дужину и ширину на којој се језеро простире, расправља о дубини и температури језерске воде, пажљиво прати ријечне сливове који пуне охридску котлину водом и износи увјерење да вода из Преспанског језера пролази у Охридског језеро кроз кречњачки састав планине Галичице. Као потврду описује једно јако врело код манастира Св. Наум, које се улива у језеро али његова стакласта и ледена вода се усљед неједнаке температуре и необичне бистрине још далекоод обала препознаје у зеленој површини Охридског језера, тако да тамошњи народ вјерује да се управо ту налази извор Црнога Дрима: „Вели, вода овога језера код Св. Наума не меша се са водом Охридскога језера, већ тече тако као струја под површином језерском и истиче после као Дрим код Струге” (Нушић, 1894: 14).

Нушић прави и читав мали запис о вјетровима који дувају на Охридском језеру: *јуї* и *сїрмец*, *ноћник* или *ветерник*, *север* или *бран*, који изазива велике буре и олује, затим *беличник*, *сїочан* или *сушикобел*, за који народ вјерује да кад дува овце немају млијека. Најнеобичнији је вјетар *сметшење*, јер нема одређеног правца и дува са свих страна и изазива велике и снажне буре. Према свједочењу рибара језеро има и снажне подводне вјетрове, који знају мреже да однесу с једног на други крај језера. Кад је ријеч о насељима, на обалама Охридског језера, Нушић издваја Охрид, као највећу, а Стругу и Подградец, као нешто мање вароши, те мноштво села

која су углавном удаљена од обале језерске и налазе се расута по равницама и подножјима околних планинских масива.

2.3. Са колико озбиљности је Нушић обједињавао путописне импресије и запажања са студиозним проучавањем земље, воде, људи и привреде охридског поднебља, најбоље показује четврто поглавље књиге, у којем се позабавио „Привредом језера”. Пошто је са много умјешности описао начин грађења и облик чамаца или „каика”, а затим предочио и вјештину крмарења и управљања, при чему сем мушких и жене, а нарочито ђевојке из села Трпејце, возе чамце, Нушић је издвојио седамнаест знатнијих врста охридских риба и назначио њихов квалитет и тржишну цијену. Нарочито је издвојио три врсте: *лейнициу*, врсту укусне и скупе пастрмке, *јеѣуљу* која се највише лови у јесен у Дриму, те *кресницу*, врсту укусне пастрмке која се лови у Дриму код Струге. Описао је обичаје и вјеровања охридских риболоваца и возара, који су „здрави и крепки, ванредно развијених мишића и истрајни” (Нушић, 1894: 26), тако да су кадри да возе и по шест сати без одмора. Обично су сујевјерни и пуни предрасуда: кад пођу у лов не воле да сретну жену, не воле да се праштају, нити да им ко пожели добар улов, никад не кажу истину колико су риба ухватили, знају доста прича али се уздржавају да их казују, вјерују даје грехота убити лабеда (лабуда) и слично. Нушић са жалошћу констатује да привредна моћ Охридског језера опада и мада је вода пребогата квалитетном рибом, мјештани често наглашавају да би вољели да умјесто језера имају красне њиве и ливаде, па да обрађују земљу. Разлог томе су прескупе аренде и закупи језерског простора за изловљавање рибе.

Када је ријеч о опису насеља на језеру, Нушић највише пажње посвећује Охриду. У четири поглавља

(„Охрид”, „Старине и споменици у Охриду”, „Лихнидос и стари Охрид”, „Нови Охрид”), приказана је раскошна љепота, положај и архитектура, историја и становништво овог највећег града на обалама Охридског језера. Нушић наглашава како се зависно од тога с које стране му долазимо, изглед Охрида може посматрати на различите начине. Ако му прилазимо чамцем или лађом са језера, препознајемо у њему обиљежја типичне средњовјековне приморске вароши са високим и збијеним кућама, уским улицама, са пространим обалом. Посматран са те стране Охрид се учинио Нушићу најљепшим, поготово у сутон кад се мјештани навезу чамцима на језеро и тихо се отисну на дубину, те кад им гарнетиста (кларинетиста) свира неке заносне мелодије: „Ветар ноћник заношљиво љуљка барку; гарнетиста извија бескрајне, фантастичке, источњачке мелодије; месец игра по језеру са валима; весло се не миче, једва који пут само забоду у воду да одржи правац чамца па се брзо диже из воде и са њега сипа читава кишица капљица” (Нушић, 1894: 39). Прилазећи Охриду са сјевера, указује нам се у даљини као стари замак са својим широким предграђем.

Изглед Охрида условљен је и његовим положајем на кречњачком рту, смјештеном на језерској обали, као и чињеницом да је саграђен на раскрћу старог пута Via Egnatia. Историја града је богата и бурна, помиње се још у трећем вијеку под именом Лихнидос, као престоница Дисаританаца. Са доласком Словена ишчезава име Лихнидос и преображава се у данашњи Охрид. Нушић прати бројна етимолошка објашњења (грчка, руска, њемачка), како би разјаснио ту језичку трансформацију. У Охриду су ученици Ђирила и Методија, Климент и Наум, наставили мисију ширења хришћанства. У њему је од краја десетог вијека била престоница

Самуилове државе и патријаршијско мјесто, а потом све до тринаестог вијека средиште Православне охридске архиепископије. За владавине цара Душана Силног, господар Охрида и Охридске области био је севастократор Бранко Младеновић, родоначелник породице Бранковића и слично.

Нушић прецизно описује и охридске махале (Варош, Воска, Кошишта, Месокастро), називе улица, износи статистичке податке о броју кућа и становника, представља трговачку чаршију и бројне занате, међу којима су ћурчијски и кожухарски најразвијенији, диви се једном старом платану на крају чаршије у чијем стаблу је било сачињено неколико малих радњи, а затим детаљно описује знамените цркве и манастире, од велике Св. Софије која је са доласком Турака претворена у џамију, до цркве Св. Богородице (Св. Климента). Најживописнији је положај цркве Св. Јован Канео која је саграђена на једној језерској хриди. Нушић указује и на охридска шеталишта: Студенчишчу, на истоку, гдје се налазе богати виногради, те Трсију, као главни охридски кеј сачињен испод беговских кућа. Најљепши положај у Охриду, на високој литици изнад језера, има зграда ућумата или сараја, у којој су некада били двори Саби-хануме, прве жене знаменитог турског господара Охрида, Целадин-бега.

2.4. Обилазећи старине и споменике у Охриду, Нушић се попут историчара и палеографа нарочито усмјерава на истраживање натписа. При томе, путем преписке тражи савјете и стручну помоћ од бројних зналаца наведених дисциплина. Као карактеристичан примјер наводимо његову сарадњу са Љубомиром Ковачевићем око разјашњења натписа из цркве Св. Климента, захваљујући којем се дошло до сазнања да се велики жупан Гропа, за вријеме чије владе над Охри-

дом је саграђен овај манастир, звао Андрејаш.

Путовање источном обалом Охридског језера, Нушић је одабрао због упознавања два драгоцјена манастира Св. Заума и Св. Наума. Успут описује хришћанско село Трпејце (Трпезица или Трапезица, како га многи пишу и називају), смјештено у једном затону подно брдашца Градишта, са предивном пјесковитом обалом. Посебност овога села је што се њихове жене и дјевојке, подједнако као и мушкарци баве риболовом, те веслају и управљају чамцима кад превозе робу на пазаре у Охрид, Стругу и Подградец. Нушић наглашава да су ваљда зато тако снажне и лијепо развијене.

Манастир Св. Заум изазива код Нушића непријатан утисак јер је био потпуно зарастао у трње и коров, тако да се иако лежи на свега пет метара од обале из даљине једва могао примијетити. Кад су ушли у влажну и мемљиву цркву из кубета је прхнуло много слијепих мишева. Нушићев истраживачки труд и радозналост на крају су уродили плодом, јер је поред различитих легенди о овоме здању изнад врата пронашао и почађавели ктиторски запис из којег је, уз каснију нужну стручну помоћ Љубе Ковачевића, успио да сазна име ктитора, ћесара Гргура Голубића, да је манастир подигнут за владавине Стефана Уроша (Нејаког) 1361. године, као и то да је био посвећен Пресветој Богородици Захумској.

Манастиру Св. Наум посвећеноје читаво десето поглавље путописа. Нушић је био одушевљен изгледом и положајем манастира, а нарочит утисак оставио је на њега предиван поглед на језеро из одаје коју су му одредили за боравак и спавање. Зато одмах на почетку напомиње да је најприсније своје осјећаје и утиске унио у посебну биљезницу коју чува само за себе и будућа присјећања на ове величанствене тренутке. „Не само народ, већ и сви путници, који су видели и најлепше

стране света, пролазећи крај овога места, остајали су дуго задивљени лепотом његовом” (Нушић, 1894: 104). Манастир Св. Наум је живи свједок словенске, а самим тим и српске историје Охридског језера, зато се Нушић претходно добро припремио за ту посјету и опкрбио историјским приручницима. У народу постоји вјеровање да Св. Наум исцјељује, тако да се на његовом гробу скупља многи народ и смјењују болесни и невољни. Нушић на једном мјесту исправља путописца Хана, који је написао да више гроба Св. Наума постоји једна стијена из које капље свето миро, те наглашава да то у овоме манастиру не постоји, а да према његовим сазнањима мироточива стијена постоји у Москопољу, у Подрому, али овдје не.

Око своје највеће охридске светиње народ је иски-тио и многе легенде. Нушић издваја причу која казује да је манастир саграђен на мјесту некадашњих царских двора (што је свакако у вези са љепотом положаја манастирског), пошто је то мјесто светитељ добио за награду након излечења царске кћери. Много је љепша друга прича која казује о зидању манастира. Према народном предању двојица светитеља, Св. Наум и Св. Климент, започели су истовремено на различитим странама језера да зидају богомоље, а мајстори су преко једног затегнутог ужета додавали потребне алате. Пошто су црне вране пале на уже и затресле га, мајстори са Св. Климента према претходном договору обуставе радове и тако овај манастир остане недовршен, а мајстори на Св. Науму заврше градњу. Стога у народу и постоји вјеровање даје Турцима било лако да касније потурче недовршену цркву Св. Климента.

Са сличним одушевљењем, у једанаестом поглављу књиге, Нушић описује и Преспанско језеро, пошто се испео на врхове Галичице која раздваја Охрид и

Преспу. Тада му се учинило да је угледао „тајну лепоте природине која се не показује свима смртнима” (Нушић, 1894: 115). Нарочито је био импресиониран сазнањем да се воде пет великих језера: Малић, Трново, Преспа, Охридско и Скадарско, међусобно мијешају, те да на крају преко ријеке Бојане одлазе у Јадранско море. Са нарочитом страшћу Нушић је трагао за старим византијским градом Преспом, чувеном у војном округу, Маћедонији, а потом и престоницом Самуиловом из десетог вијека. Било је у томе и поетског заноса да пронађе мјесто гдје је убијен краљ Владимир, легендарни јунак старог доба и бројних драмских дјела новог времена. При томе, Нушић аргументовано полемише и побија Срећковићеве претпоставке да је можда Ресан изникао на мјесту некадашње старе Преспе.

На југозападној обали Охридског језера, Нушић по љепоти издваја манастир Калиште, чије темеље запљускују језерски таласи, а леђима је ослоњен на једну камениту литицу високу 15 до 20 метара, као и варош Стругу, настањену на истоци ријеке Црни Дрим из Скарадског језера, на објема обалама његовим. Стругу карактерише подијељеност народа (на десној обали живе Арнаути, а на лијевој хришћани), а привредно је одржава снажна трговина, јер је на укрштају значајних друмова, као и велики улов јегуље на истоци Дрима. У струшкој равници и Дримколу, Нушић именује бројна села, међу којима се као каква мала варошица издвајају Вефчани, настањени искључиво хришћанима, а укратко помиње и село Требенишчу за које су неки писци изнијели вјеровање да је можда некадашњи Таурисијон Јустинијанов ту био саграђен.

У петнаестом поглављу књиге, Нушић се огледа и као етнограф, тако да са великом пажњом описује живот и обичаје, ношњу и менталитет народа настањеног на

обалама Охридског језера. Главну масу становништва на западној обали до Струге чине Арбанаси, а на источној обали су готово искључиво настањени хришћани. Нушић указује на постојање извјесне разлике у менталитету хришћана који живе на западној обали, помијешани са Арбанасима, од оних који живе на источној обали језера. Та се разлика осјећа и у начину живота, у одијевању, у духу и карактеру: „Они на западној обали јуначнији су, бистрији, ведрији и некако радије би се прихватили пушке но рала; ови на источној обали и охридској равни равнодушнији су, раденији, али и конзервативнији. Док ови од Арнаута трпе, дотле они тамо другују с њима; док се ови туже, они се тамо свете” (Нушић, 1894: 160–161).

Нушић афирмативно говори о народу обију вјера на Охридском језеру, наглашава да је лијеп, разборит и озбиљан. По физичкој љепоти и правилности типа нарочито се издвајају Стружанке: „Тамо су женске високе, смеђе па и црномањасте, лица мало дуга, врло правилних црта и богате косе” (Нушић, 1894: 158), тако да је о томе остала по чувењу позната узречица „Како Струга нема друга”. Са пажњом описује народно одијело и поткрепљује то бројним фотографијама, указује на сличности и разлике у обичајима, издваја најраспрострањеније породичне славе, које овдје називају *служба* или *свешти*, описује изглед и уређеност кућа за становање, набраја сачуване многољудне породичне задруге. Најомиљенији јунак народне традиције је Марко Краљевић о којем се и прича и пјева на свим охридским странама. Популарне су пјесме „Шетал Марко из гора зелена” или „Шетат ми Марко из турски двороји”. Приче казују како је Марко пио вино на Габовској планини изнад Струге, на Белици има биљег докле је скочио, а испод Струге се налази Марков прстен од камена. Нушић се не упушта у

детаљнију расправу о језику, али као илустрацију цитира дијелове из познатих Новаковићевих дијалектолошких описа српских говора охридског поднебља.

Путописац са жаљењем наглашава да су некадашњи међувјерски односи били знатно бољи, те да су се у новије доба погоршали на штету хришћана. У прошлости је било забиљежених појава женидби, због чега су се поједина хришћанска села и поарбанасила. Нушићу су причали Дримколци да су се до прије кратког времена жене обију вјера добро односиле, те да су Арнаутке редовно излазиле у коло о свим већим хришћанским празницима. У новије доба се то изгубило и само се једанпут у години, уочи Ђурђевдана, заједно „састају у зору те пјевајући иду у биље а пред растанак одиграју коло” (Нушић, 1894: 163).

2.4. Шеснаесто поглавље путописа, под насловом „Причао Целадин-бегу и Ташули”, умјетнички је значајно као показатељ укључивања легендарног и усменог причања у путописни дискурс, али и као примјер преобликовања документарно-умјетничког у фикционални приповиједни текст. Приликом првог Нушићевог доласка у Охрид, у октобру 1891. године, несрећна јунакиња Ташула била је још жива, али је тада није затекао код куће, а када је у августу 1892. поново дошао у Охрид, Ташула је већ била умрла. Народно памћење о Ташули и њеној трагичној судбини било је веома живо, тако да је изазов за писца био да причу из непосредне стварности укључи не само у путописну књигу, већ и да од тог материјала касније сачини оригиналну приповијетку. Упоређивањем *Ташуле – њриче из њрошлосџи* са путописном „Причом о Целадин-бегу и Ташули”, могуће је указати и на специфичности фабуле и сужеа, у значењу које су овим појмовима дали руски формалисти. Ако пођемо од претпоставке да у

фабули доминирају, те да су за њу нарочито значајни везани мотиви, јер се не могу изоставити без посљедице по испричани догађај, а да за сиже могу бити значајни и слободни мотиви (одступања, дигресије, описи, опсервације), видјећемо да оба текста имају исте везане (динамичке) мотиве, а да разлике настају у коришћењу слободних (статичких) мотива. У путописној „Причи о Целадин-бегу и Ташули”, у којој је изложена фабула о трагичној судбини хришћанке Ташуле која је као робиња родила сина турскоме силнику, а потом извршила чедоморство како би спријечила да дијете буде одвојено од ње и преведено у исламску вјеру, доминирају хронолошки испричани динамички мотиви, а статичких мотива готово да и нема. У приповиједи *Ташула* присутни су готово исти динамички мотиви, композиционо друкчије организовани и са нарушавањем хронолошког излагања, а статички мотиви су бројни и доприносе успоравању нарације. У фикционалној творевини умјетнички поступак је обогаћен дијалогским облицима, а приповједач заузима ауторитетну позицију свезнајућег приповиједања и тек на крају, у епилошком дијелу, драматизује своју објективну перспективу. У „Причи о Целадин-бегу и Ташули”, путописац се јавља као преносилац и коментатор усменог предања. Епилози су идентични у оба текста (Максимовић, 1995: 61–66).

3.0. Путопис *С Косова на сиње море: белешке с њуша кроз Арбанасе 1894. године*, објављен је 1902. године (Нушић, 1902), а приказује живот и карактеристике бројних средина: од Приштине, Неродимља и Сиринића, преко Феризовића, Велике Хоче, све до Призрена, Љуме, Горе, Дукађина и Скадра. Само Нушићево путовање по овим крајевима представљало је изузетну способност и храброст: „Прећи преко Албаније у

оно доба, – прећи пут који ће још једном превалити уз српску војску, – и написати књигу о томе, био је заиста подвиг“ (Јовановић, 1938: 262). У том погледу, заиста се може говорити о подударностима овога путописа са каснијом Нушићевом аутобиографско-мемоарском књигом *Девейсџио њетинаестџа – џираџедија једној наро-да* (1921). Нушић као путописац посебно потенцира етнички састав у тим срединама и градовима на путу од „Косова до сињег мора“, као и односе између српског и арнаутског становништа, који су често знали бити противурјечни и кретали су се од узајамне толеранције и разумијевања до отворене арнаутске нетрпељивости према српском народу. Значајна пажња посвећена је и појави бројних мухаџера или мухамеданских исељеника који су послџје Беринског конгреса 1878. године напустили Србију и дошли на простор Косова, а највише у Приштину. Указано је на честу нетрпељивост до-сељеника и старосједилаца исламске вјере, а поједини мухаџери су свједочили Нушићу да не могу прежалити свој стари завичај који су напустили и у којем су живјели у добрим односима са комшијама Србима.

Важно мјесто у Нушићевим путописним опсервацијама заузима простор Сиринићке жупе у којој су Срби, упркос бројним и касним потурчавањима почетком 18. вијека, били бројнији од Арнаута. Нушић истиче велику побожност српског становништва и наглашава постојање 14 цркава. Од народних обичаја посебно се истицала необична појава развода брака изван општине или цркве тако што би муж одсијецао од „женине бошче (кецеље) једно парче пред сведоцима“ и тиме би развод био свршен (Нушић, 1966: 182). Нушић ову појаву доводи у везу са далеким средњовјековним насљеђем и чињеницом да је краљ Стефан Првовјенчани на такав начин развео свој брак са првом својом

женом Евдокијом, кћерком византијског цара Алексија Комнена, што је оставило трага све до савременог живота. Нушић издваја још једну необичну појаву у породичном животу Срба из Сиринићке жупе, а то је појава „двоженаца“, која се у новије вријеме губила и постајала све рјеђа у стварном брачном животу супружника. „Породичне обичаје, правне норме, традицијске и друге облике понашања, Нушић с правом сврстава у значајне друштвене категорије које са предањима доприносе бољем разумевању народног живљења у овим крајевима у последњој деценији 19. века“ (Влаховић, 1986: 303).

3.1. Нушић описује прошлост и садашњост овога простора, указује на бројне појаве исламизације и потурчавања, али и на снажну националну самосвијест Срба и њихову велику побожност. Приказани су бројни историјски локалитети који су свједочили вјековно српско постојање на овим просторима, а представљене су и бројне цркве, манастири и црквишта. Нарочито је у томе посвећена пажња приказивању древног града Призрена и различитим ентичким групама које су ту знале да живе у разумијевању и толеранцији, али и нетрпељивости и сукобима. Нушић наводи примјер сукоба који су тих година водили Срби и Власи око власништва цркве Светог Спаса.

Изразиту и надалеко познату љепоту Призрена и његове околине чиниле су крајности и контрасти у природи која га је окруживала, као и бројни извори воде и ријечни токови. Нушић ту љепоту упоређује са Стамболом, Солуном, Скопљем, Охридом и Скадром, а у много чему је Призрен био изнад њих и имао је чиме се поносити и узносити. „Са свакога прозора, са свакога чардака у Призрену, окрени се лево или десно, гледај пред собом или за собом, па ћеш уздахнути и задивити се лепоти што ти око догледа, лепоти какву ћеш ретко

где наћи. Ретко заиста, јер ту лепоту не чине само високе планине, плодна поља, питоме долине, окићени лугови, бистре реке и веселе речице, већ је чине оне разноликости и противности природе које се тако ублизу једна крај друге ређају, те и чине да једна слика другу све више истиче“ (Нушић, 1966: 203). Управо су наведени путнички описи и упечатљиви сусрети са људима и поднебљем највише допринијели књижевним вриједностима овога дјела (Смиљковић, 1997: 167–173).

Посебно важну чињеницу за српски народ представљало је присуство Руског конзулата у Призрену, а ту је вијековима била и столица митрополита рашко-призренског и скендеријског. У Призрену се налазила и „Столица католичке скопске митрополије“. Народности у Призрену су биле разнолике. Најбројнији су били Турци и Срби, али је било доста и Влаха и Латина. Из тог мијешања различитих обичаја и култура, вјера и обичаја, створен је посебан амбијент карактеристичан само за овај град. Када казује о менталитету људи овога поднебља, Нушић наглашава да су „призренски Срби лепо, отресити и бистри људи“ (Нушић, 1966: 206), а да је на ширину њихових погледа утицало постојање Призренске богословије и добро образовање које су бројни Срби стекли у њој.

У околини Призрена Нушић посебно издваја област Љуме која је до осамнаестог вијека била српска, а онда је дошло до расељавања или потурчавања становника овога простора. Нушић наглашава да су имена села била још увијек српска и да се у „свим љумским селима држи још слава, и то по старом обичају; гости се госте по три дана. Највише се слави Св. Никола, Св. Димитрије, Св. Ђурђе и Св. Илија (Али-Гјун)“ (Нушић, 1966: 219). „Путујући кроз беспуће, изложен разним опасностима, Нушић користи сваку прилику да нешто

објасни, пружи нови податак, створи живописну слику менталитета, исприча неку легенду, изложи релевантну историјску чињеницу, уплете у причање понеко народно предање, запише народну песму“ (LEŠIĆ, 1989: 84). При томе је посебна пажња посвећена Горанцима, који су сачували свој српски језик, али су изгубили православну вјеру и прихватили ислам. Нушић је дао и опширна разматрања о обичајима, вјери и етничком поријеклу Арбанаса, а посебно о двјема њиховим гранама: Гегама и Тоскама. Описао је област Дукађина. Највише простора на крају путовања посвећено је историји града Скадра, а затим и приказу савременог живота овога запаженог града на ријеци Бојани. Нушић описује махале, пазаре и богату привредну традицију овога простора, али га прије свега интересује положај и судбина српског народа који је остао малобројан и изложен снажној асимилацији и потискивању.

4.0. Грађу за путописну књигу *Косово – ојис земље и народа*, Нушић је углавном прикупио приликом двомјесечног боравка у Приштини од јануара до марта 1890. године, када је као писар српског конзулата у Скопљу добио задатак да замијени одсутног вицеконзула Луку Маринковића, а рукопис је завршио док је био вицеконзул у Приштини од 1893. до 1896. године. Монографију је у два тома објавила Матица српска у Новом Саду 1902. и 1903. године. У књизи *Косово – ојис земље и народа*, Нушић се највише остварује као писац културолошке студије, употпуњене и корисним етнографским и фолклористичким, те географским и привредним истраживањима.

4.1. У првој цјелини прве књиге Нушић излаже основне географске карактеристике овога простора. Указује на име, положај, границе, величину и површину, на планинске масиве, котлине и поља, на глав-

не водене токове, као и главне одлике природе. Одмах на почетку наглашава да је косовска равница једна од оних високих котлина, која уз скопску, тетовску и метохијску котлину, доминира већим дијелом Балканског полуострва. Само име Косово спомиње се у српским споменицима тек од 14. вијека, а према претпоставкама историчара Срби су углавном населили ово поднебље од петог и шестог вијека. Нушић износи и различите претпоставке о поријеклу и значењу овога косовског имена. По једни-ма води поријекло од птице коса, по другима од глагола косити, а по трећима од имена Самуилове кћери Косаре. Постојало је у народном предању вјеровање и да је име потекло од тога што су се на овоме простору одвајкада бројне велике силе „косиле“ (тукле), тако да је у српској свијести Косово означавало „бојиште“. Нушић не заборавља да укаже и на то да назив Косово постоји и у другим крајевима гдје живи српски народ, а посебно је указао на Косово поље у Далмацији код Книна, на село Косовац у Подрињу, село Косовица у Драгачеву, једно мало поље Косово у околини Вишеграда на Дрини, као и село Косово у дебарској области у Старој Србији, а затим и село Косово код Елбасана и село Косовица код Аргирокастре у Албанији. Пошто је територију Косова обухватао слив ријеке Ситнице, све до њеног ушћа у ријеку Ибар, Нушић је указао и на то да је уздужна осовина Косова, од Качаника до Митровице, износила око 78 километара, те да је била омеђена планинским ланцима Копаоника, на сјеверозападу, као и Шар-планине на југоистоку. Највиши косовски врх налази се на Голеш планини и висок је 1058 метара. Нушић је указао и на климатске услове, температурне разлике између зимских и љетњих мјесеци, које су се кретале од 3 до 21 степена, а затим је нагласио бројне вјетрове, који су нарочито били заступљени у јесен (Северац, Сињоморац, Церовик и сл.).

4.2. У другој цјелини Нушић се бави геополитичким и привредним карактеристикама. Описује управу и управно уређење, главне путеве и саобраћајна средства, а затим усмјерава пажњу на привреду, водеће занате, као и пијаце и робу која се продавала на њима. Укратко је описана управна организација косовског простора још од средњег вијека и владавине Бранковића, али је детаљно приказано административно уређење након Берлинског конгреса 1878. године и формирања Косовског вилајета са сједиштем у Приштини, који је обухватио сјеверни дио Старе Србије, од нове границе Кнежевине Бугарске до граница Босне и Црне Горе, а обухватио је највећи дио моравског поднебља и скопске равнице. Убрзо је 1887. године сједиште валилука премјештено у Скопље, а Приштина је остала сједиште само једног, Приштивачког санџака.

Нушић предочава и најважније путеве и саобраћајнице које су прелазиле преко Косова. Најпознатији је био стари римски војнички пут *Via Ignatia*, а нови друмови су повезивали исток и запад све до Скопља до Митровице и Звечана, те од Приштине према Куршумлији и Нишу, као и од Приштине према Призрену и даље долином Дрима према Скадру и Јадранском мору. У дубокој вези са мрежом путева је и развој привреде са земљорадњом као главном дјелатношћу. Због феудалног уређења земља је припадала арнаутским и турским беговима и агама, а Срби су као чипчије углавном радили на тој земљи. Нушић наводи главне културе, попут пшенице, овса, ражи и кукуруза, док је производња конопље била заступљена у Неродимњу, а виноградарство је било оскудно иако је земља била благородна за узгој грожђа. Шумарство је било слабо развијено, а узгој стоке само за кућне потребе, док је свињарство било заступљено само у српским кућама и било је забрањено

да се износе на пијаце. Рударска привреда која је била развијена у средњем вијеку, углавном је напуштена, а окна и тргови су били затрпани. Нушић издваја четири активна рудника у Сиринићу, као и један рудник хрома у Качанику. Међу занатским дјелатностима издвајала се варошица Јањево, највише по производњи одливака од гвожђа и месинга, али су на територији читавог Косова били заступљени и бојацијски, кожарски, пушкарски, грнчарски, терзијски, кујунџијски, зидарски и бројни други занати. Нушић детаљно описује и главне пијаце у Приштини, Призрену, Митровици, а затим указује и на путеве робе све до пијаца у Солуну, Скадру и Трсту.

4.3. Трећа цјелина има етнографске карактеристике и описује састав становништва и опште особине, као и односе српског и арбанашког народа, вјерска опредјељења, а затим приказује главна обиљежја народног живота. Приказане су главне вароши и села, као и варошке и сеоске животне особине, а затим је указано на значај црквеног и школског живота. Посебно мјесто заузимају предочене особине приватног живота, са упечатљивим описима кућа и задружних породичних односа, начином одијевања, народносним карактеристикама и обичајима. Нушић је народносне особине и обичаје посебно упечатљиво приказао кроз бројне фолклористичке записе дијелова народних лирских и епских пјесама, као и прозних врста, попут легенди и предања, скаски, шаљивих прича и пословица.

Управо су у том сегменту рукописа дати бројни записи српских народних пословица, пјесама и предања о Косову. Нушић наглашава да српски језик којим се говори на Косову припада ресавско-моравском дијалекту, а да се „најчистији и најлепши језик“ говори на простору између Лаба и Ибра. У варошким говорима је присутно много турцизама, док су сеоски говори лек-

сички чистији. Издвајамо неке пословичке исказе, који су на сличан начин били присутни и у другим српским областима: „Од зета син и од врбе клин не бива“, „Према глави и брич“, „Према свеца и тамњан“, „Према цркве и кандило“, „Криво да седимо право да зборимо“ и сл. (Нушић, 1902: 154) Наводимо и записане шаљиве приче: „Оца у Јаћево“, „Ђоса и медвед“, „Зијавет“. Најбројнији су записи епских и лирских народних пјесама: „Тридесет јунака и Маргита девојка“, „Стојан Поповић и Инђија девојка“, „Тодино лице“, „Ој, ливадо“, „Ој, китице“ и сл. Нушић је описао и народне игре, а међу њима посебно коло „оро“, дао је и етномузиколошке записе појединих пјесама: „Ој, девојко, бела перунико!“, „Садих јелу“, „Цвета калуша“ и сл. Нушић је описао и бројне народне обичаје, а посебно приказује породичне славе, међу којима су на Косову били најзаступљенији Свети Никола, Свети Јован, Свети Арханђел Михајло, Света Петка, Свети Димитрије, Свети Ђорђе и Свети Василије.

На Косову је био раширен и обичај „побратимства“, који је обухватао не само мушкарце, него и дјевојке, па чак и мушкарце и дјевојке. Остваривао се у цркви кроз читање посебне молитве, а побратими су се сматрали као род у кући и ни по чему се нису одвајали од крвних сродника. Нушић наглашава да је било примјера да се побратиме Србин и Арнаути, али да је у новије вријеме то све рјеђа појава јер „Арнаути на Косову немају више *бесе*, њихова реч није поуздана; њихова вера није тврда“ (Нушић, 1902: 177). Описане су и обичаји народне мобе за помоћ у великим сезонским пољским радовима, приказано је и народно весеље о покладама, познатије као „прочка“, а означавала је почетак великог поста. Приказани су и најрадоснији народни обичаји поводом обиљежавања Божића и Васкрса, као и Лазарева субота, Цвети, Ђурђевдан и сл.

4.4. У четвртој цјелини, која је смјештена у другу књигу Нушићевих записа о Косову, представљени су највећи градови и области, као и важни историјски локалитети. Међу градовима посебно су издвојени Приштина, Феризовић или Урошевац, Јањево и Липљан, Вучитрн, Качаник, Милошева бања, Митровица и Звечан. Представљене су читаве области, попут Широког поља, Неродимње, Пауновог поља, Голеша, Словиње и Чичавице. Указано је на историјске локалитете, попут Газиместана и Муратовог тулбета, Звечана, као и бројних српских манастира, попут Грачанице и Самодреже.

Нарочито овом приликом издвајамо упечатљив запис о манастиру Грачаница, задужбини краља Милутина. Нушић најприје предочава географски положај на коме је смјештен овај манастир, а затим и насеље које се касније формирало око манастира. Иза тога приказује историјске изворе о настанку манастира и легенде које су у народу пратиле ову древну и свету задужбину. Једна од тих легенди говорила је да се краљу Милутину кад је заноћио на мјесту гдје је саграђена Грачаница јавио сан у коме је добио поруку да подигне задужбину. Према историјским изворима манастирска црква је завршена у септембру 1321. године, била је посвећена Светој Богородици, а припрата је дозидана 1570. године. У свом здању манастир је имао и двије црквице Светог Јована Претече и Светог Благовештења. Манастир је све до средине 17. стољећа био настањен монасима и имао је у свом саставу школу. Иза тога је у неколико наврата био запустио и обнављан је више пута све до друге половине 19. вијека. Најтежи период манастир преживљава крајем 18. вијека „кад је Косовом господарио бесни Јашар-паша, који се беше нарочито окомио на српске цркве и манастире ваљада и зато што и сам беше Србин по пореклу“ (Нушић, 1903: 219). Нушић посебно

наглашава да је било познато да је управо Јашар-паша скинуо са Грачанице олово којим је била покривена, те да је њиме покрио своју цамију у Приштини. Када је Нушић боравио на овим просторима Грачаница је била обновљена, а кров је био препокривен цинком. Нарочито је важно то што су били положени темељи новој школској згради, коју је као задужбину подизао Марко Стојановић, адвокат из Београда.

Са много пажње Нушић је приказао и саму архитектуру и живописе манастира Грачаница. У том смислу веома су корисни изложени нацрти, димензије, фотографије и натписи који су на најбољи начин приказали значај ове задужбине. Црква је саграђена од камена и опеке, а размјере су јој биле готово савршене и чиниле су читаву грађевину веома елегантном. Нушић се позива на оцјену Андре Стефановића, професора грађевинских конструкција на Великој школи у Београду, по којој се архитектура Грачанице по математичкој прецизности може уврстити у ред најљепших грађевина српско-византијске школе. Међу живописима нарочито су били упечатљиви они који су представљали краља Милутина и краљицу Симониду у природној величини. На своду је насликан живопис Исуса Христа, са анђелима лијево и десно од њега који су спуштали круне на главе Милутина и Симониде. Нушић као нарочито значајан издваја и живопис цијеле лозе Немањића све до Милутина. „То је жива историја а уједно и грађа, коју не треба ни историчар ни сликар да обиђе“ (Нушић, 1903: 226). Детаљно је описана повеља краља Милутина овој својој задужбини која је била исписана на западном зиду, а Нушић истиче да је више пута тумачена у прошлости у преписима Стефана Верковића, а затим и Милоша С. Милојевића, док је у најновије доба, 1895. године, најбрижљивије и најтачније је то

урадио Љубомир Ковачевић. У самом црквеном здању привлачиле су пажњу и велике гробне плоче, а Нушић наглашава да је поред епископа липљанског Теодора и митрополита призренског Дионисија познато и то како је кнез Лазар последије погибије у Косовском боју 1389. године двије године почивао у Грачаници. На крају поглавља о Грачаници, Нушић даје и запис једне народне пјесме посвећене овом манастиру.

Драгоцјен је и посебно издвајамо Нушићев опис Неродимње, знамените по томе што се „провлачила кроз најзнатније догађаје у историји Немањића“ (Нушић, 1903: 250), а помињана је у повећама Стефана Дечанског и Стефана Душана. Управо је на том мјесту преминуо 29. октобра 1321. године краљ Милутин, а затим је пренијето и сахрањено његово тијело у храм Светог Стефана у Бањској, који је био Милутинова једна од најљепших задужбина. „Неродимња лежи на најубавијем месту на Косову, опкољена са свих страна гором а само с једне равницом која је и везује за Косово. Ту расте красно воће; диже се лепа и густа шума и сливају се бистре воде“ (Нушић, 1903: 250). Нушић описује и активну цркву Светих Арханђела коју су у то вријеме опслуживала два свештеника, указује на постојање добре српске основне школе, као и на бројна српска села у том крају, а посебно приказује зидине цркве Светог Уроша, која се налазила испод рушевина старог града Петрића. Према народном предању које је чуо у том крају, Нушић нас упознаје са вјеровањем да је управо на том мјесту Вукашин Мрњавчевић погубио Уроша Нејаког када су из Призрена били дошли у тврди град Петрић и отишли у лов у његовој шумовитој околини.

5.0. Можемо закључити да је Нушић као писац путописних студија остварио изузетан допринос српској књижевности и култури, а да његов поступак краси

пријемчив стил казивања, свеколика радозналост духа, добронамјеран приступ и неоптерећеност било каквим предрасудама и стереотипима о срединама које упознаје и народима са којима се сусреће. Тихомир Ђорђевић је књигу *Крај обала Охридској језера* одмах по изласку из штампе оцијенио у *Босанској вили* као путопис од значајне вриједности. „Лепота описа, необично лак и примамљив стил и разноликост предмета, који се описују, и од којих је сваки нарочите пажње вредан, чине на читаоце особити утисак“ (Ђорђевић, 1895: 15) Нешто касније, 1914. године, Јован Скерлић је брзоплето закључио да Нушићеви „путописи немају књижевних претензија“ (Скерлић, 1967: 417), чиме је задуго одложио озбиљнија читања и тумачења овога сегмента његовог књижевног рада.

Каснија пажљива читања довела су до потпуно супротних и афирмативних оцјена Нушићевог путописног дјела. У вријеме кад се готово сви знатнији писци српског реализма огледају и у путопису, а кад још увијек неприкосновену славу у овоме жанру држи романтичарски пјесник Љубомир Ненадовић, Нушићева појава је била драгоцјена, подједнако због озбиљности и систематичности с којом је приступио изради књига, колико и због књижевног талента и надахнућа захваљујући којима је био у стању да на умјетнички непосредан начин представи поднебља по којима је путовао и људе са којима се сусретао. Нушићеве књиге путописног карактера показују изразиту систематичност, као и способност да занимљиво исприча прошлост и садашњост простора на којима је као дипломата службовао. Књига *Косово – ојис земље и народа* написана је објективно и без литерарних импресија, као антропо-географска и етнографска студија, док је књига *С Косова на сиње море: белешке с*

йуџа кроз Арбанасе 1894. године више путопис, а мање документарна студија, тако да је сва заснована на личним утисцима и путничким доживљајима и опсервацијама. Књига *Крај обала Охридској језера* дјелотворна је синтеза једног и другог поступка. С правом је због свега тога наглашено да је Нушић био с једне стране настављач важне путописне традиције српске књижевности, а с друге стране „претеча антропо-географских монографија Цвијићевог типа“ из касније серије *Насеља и њорекло сѣановнишѣва* (Влаховић, 1986: 304).

Документарно-умјетничка раван: историјске, археолошке, етнографске, етнопсихолошке, фолклорне, географске и привредне расправе и осврти; доприносе наглашеној културолошкој димензији Нушићевих путописних текстова и засноване су на знатном степену студиозности и објективности. Путописне слике, личне импресије и запажања, утичу на наглашену литерарност документарне грађе, тако да у њима превасходно упознајемо субјективну димензију и пишчев књижевни таленат. Вјешто спајање фактографског са легендарним и фикционалним, омогућава нам да Нушићев путописни поступак мјестимично доживљавамо као неспутано приповиједање о простору и људима Охридског језера, Косова, Метохије, све до Скадра и Јадранског мора, које је и данас блиско и занимљиво за посвећену и радозналу књижевну публику.

ЛИТЕРАТУРА

Влаховић (1986). Петар Влаховић, „Нушићев допринос етнологији и фолклористици“, поговор у књизи: Бранислав Нушић, *Косово – ојис земље и народа*, Просвета-Јединство, Београд-Приштина, 1986, стр. 299–308.

- Дејановић (2015). Славица Дејановић, „Нушић етнограф и путописац“, *Бранислав Нушић – срѣски ѿсац*, Филозофски факултет Косовска Митровица, 2015, стр. 349–366.
- Ђорђевић (1895). Тихомир Ђорђевић, „Крај обала Охридскога језера“, *Босанска вила*, год. X, број 1, (15. јануар 1895), Сарајево, стр. 15.
- Јовановић (1938). Јован М. Јовановић, „Нушић као конзул“, *Срѣски књижевни ѿласник*, број 4/1938, Београд, стр. 259–264.
- ЛЕЌИЋ (1989). Josip Lešić, *Branislav Nušić – Život i djelo*, Sterijino rogozje-Matica srpska, Novi Sad, 1989.
- Максимовић (1995). Горан Максимовић, *Умјетности ѿриѿовиједања Бранислава Нушића*, Велвет, Београд, стр. 61–66.
- Милошевић (1965). Нада Милошевић, „Бранислав Нушић и народна усмена предања“, *Зборник Бранислав Нушић (1864–1964)*, Музеј позоришне уметности, Београд, 1965, стр. 106–129.
- Нушић (1894). Бранислав Нушић, *Крај обала Охридског језера*, Белешке из 1892. године, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1894.
- Нушић (1902). Бранислав Нушић, *Таиула*, прича из прошлости, *Коло*, 1902, књ. IV број 1, стр. 15–21; број 2, стр. 65–70; број 3–4, стр. 129–134; број 5, стр. 245–248; број 6, стр. 309–312; број 7, стр. 373–377.
- Нушић (1902). Бранислав Нушић, *С Косова на сиње море: белешке с ѿућа кроз Арбанасе 1894. ѿдине*, Дворска књижара Мите Стајића, Београд, 1902.
- Нушић (1902, 1903). Бранислав Нушић, *Косово – ѿис земље и народа*, прва свеска, Матица српска, Нови Сад, 1902; друга свеска, Матица српска, Нови Сад, 1903.
- Нушић (1966). Бранислав Нушић, *С Косова на сиње море: белешке с ѿућа кроз Арбанасе 1894. ѿдине*, Разини списи, Сабрана дела Бранислава Нушића, књига XXIII, избор и редакција Љубиша Манојловић, Београд, 1966.
- Скерлић (1967). Јован Скерлић, „Бранислав Ђ. Нушић“, *Истѿорија нове срѣске књижевности*, Сабрана села Јована Скерлића, прир. Мидхат Бегић, књига тринаеста, ре-

дактор Радојка Радловић, Просвета, Београд, 1967, стр. 415–418.

Смиљковић (1997). Стана Смиљковић, „Књижевне вредности путописа *С Косова на сиње море*“, *Књижевности сѝаре и јужне Србије до Другої свейскої райа*, зборник радова, књига 3, Београд, 1997, стр. 167–173.

Goran Maksimović

OLD SERBIA AS A CENTER OF SERBIAN CULTURE
AND SPIRITUALITY IN THE TRAVELOGUES
OF BRANISLAV NUŠIĆ

Summary

Three travel-ethnographic texts by Branislav Nušić (1864–1938) were analyzed in the review: *Near the shores of Lake Ohrid* (1894), *From Kosovo to the Blue Sea* (1894) and *Kosovo – a description of the country and the people* (1902–1903). Travel observations, impressions and observations, historical and archaeological reminiscences, ethnographic and geographical research, and the writing of an economic study of this region were pointed out. The book also includes numerous legends, folk beliefs and legends. The basis of Nušić's travel-ethnographic narration is the area of Old Serbia as the center of culture and spirituality of the Serbian people.

Keywords: Old Serbia, Macedonia, Kosovo, culture, spirituality, travelogue, genre syncretism, ethnography, history, legend, geography

Александра Корда-Петровић
Филолошки факултет Универзитета у Београду
Катедра за славистику
korda@verat.net

821.163.41.09:821.162.3
Оригиналан научни рад

ПУТОПИСИ КАО РЕФЛЕКСИЈЕ СУСРЕТА СРПСКЕ И ЧЕШКЕ КУЛТУРЕ

На одабраним примерима чешких путописа чини се покушај синтезе уочених промена у запажањима чешких аутора у односу на српску традицију, обичаје и културу. Из угла имаголошког проучавања одабрани путописни записи откривају не само доживљаје и утиске о Србији и Србима, које су забележили чешки путописци током 19. и 20. века, већ се могу уочити истрајни стереотипи и предрасуде, као и упорна тежња да се чешкој средини приближи српски културни контекст.

Кључне речи: чешки путописи, сусрети српске и чешке културе, имагологија, жанровска обележја путописа

Уколико путописање схватимо као форму текстуалне мапе која осликава одређени географски контекст, а путопис као хибридни жанр у његовом колебању између уметничке, документарне и научне прозе, отварају се широке могућности за историјска, етнографска, фолклористичка, културолошка и социолошка истраживања. Интердисциплинарна и мултидисциплинарна проучавања путописних записа откривају утицај стечених и преузетих културно-друштвених образаца на представљање другости. Имагологија као грана

компаративне књижевности која се бави проучавањем књижевних предубеђења о страним земљама и народима, као и о сопственој земљи и народу (Dukić 2009: 5), управо у путописним текстовима проналази богату грађу за истраживања. Са друге стране, имаголошки приступ у анализи путописа отвара нове могућности за њихово тумачење, јер је имагологија изразито интердисциплинарна, тј. користи сазнање историје, антропологије, социологије, психологије, културних и политичких изучавања. Приликом истраживања општих стереотипа, клишеа и представа о себи (ауто-слике) и о другоме (хетеро-слике) у обзир се узима и субјективни ауторов доживљај другог народа, културе и обичаја који се неминовно учитава у путописни запис. Тај доживљај формирају историјске и друштвене прилике, али и личне особине и доживљаји путописца. Имаголошким приступом у анализи путописа спознајемо и дубоке слојеве наслеђених и стечених предрасуда према другом и другачијем, сагледавамо стереотипе који се негују и опстају кроз време мењајући само спољашњу форму.

Када проучавамо књижевне одлике путописног текста разматрамо и његову наративну структуру, примењену форму и технике приповедања, реторичке стратегије, одлике стила путописца, али не можемо да занемаримо и жанровско облежје путописа које чини категорија фикционалности. Иако се путописи пре свега односе на постојећу, вантекстуалну стварност, аутори у великој мери уносе субјективни однос према тој стварности. Тиме дескрипцији виђеног додају есејистичке, некада и лирске и емотивне приступе, а постоје и примери измишљених догађаја и описа који су смештени у реални географски простор. У таквој аутоимагинацији могу се наслутити индивидуалне и колективне представе о другој и другачијој култури.

У том контексту могуће је разматрати посебан аспект хетерослика и метаслика које се учитавају у путописној

књижевности. Због тога је могуће учинити покушај да се на материјалу одабраних чешких путописа о Србији и Србима укаже на сусрете, приближавања и удаљавања српске и чешке културе у различитим тачкама историје. Жанровско обележје путописа које чини категорија фикционалности омогућава нам откривање истрајних стереотипа и предрасуда, као и настојање да се чешкој средини приближи српски културни контекст у смислу упознавања са Другим и Другачијим, али и потраге за сличностима и подударностима. Пре свега, чешки путописци у великој мери у своје записе уносе субјективни однос према ономе што виде и упознају. Тиме свесно и несвесно откривају одлике своје културе и менталитета, али остављају и трагове о карактеру сусрета две културе. Такође, пружа се могућност праћења постепеног склапања мозаика слике о другоме, у овом случају представе чешких путописаца о српском културном контексту, слике која се кроз време непрестано допуњавала и обликовала.

Анализа прикупљених чешких путописних записа који се односе на географско подручје Балкана (Корда-Петровић 2020), са фокусом на текстове који припадају српском културном контексту, води до закључка да се прве представе о Србима које су преносили чешки путописци преклапају са широм сликом о великом Отоманском царству. Били су то углавном чланови хабзбуршког изасланства који су на свом путу до Константинопоља крећући се Трајановим путем пролазили кроз наше крајеве крајем 16. и почетком 17. века бележећи своја запажања на латинском и чешком језику.¹ Ови члано-

1 На пример путописи Ханса Дернашвама (Hans Dernschwam, 1494–1567), Вацлава Будовеца из Будова (Václav Budovec z Budova, 1551–1621), Вацлав Вратислав из Митровица (Václav Vratislav z Mitrovic, 1576–1635), и Хержман Черњин из Худењица (Heřman Černín z Chudenic, 1576–1651).

ви изасланстава имали су за циљ да опишу Османлије, султана, начин живота и другачију веру народа чије царство је представљало опасност за „цивилизованни свет“ средње Европе. Територије, народи, језици и обичаји са којима се ови чешки путописци сусрећу на путу за Константинопољ посматрају се као провинција моћног Османског царства. Народи који ту живе виде се као потчињени и успутни, врло често путописци не праве етничке разлике, те се тако Срби, Румуни и Бугари најчешће називају Грцима. Неки од њих у својим путничким записима штуро описују пределе или места кроз која пролазе,² све што успут доживе или примете само констатују и не улазе у тумачења или поређења. Тиме најранији записи чешких путописаца сведоче о још непостојећој изоштреној слици о српском народу и одликама простора који насељавају – то је подручје које се сагледава у ширем контексту Османског царства или као „периферија“ моћног царства.

Ипак, ови најранији путописни записи о Србији из пера чешких путника представљају један од замајаца за стварање општег конструкта о оријенталном Балкану и стварању хетеропредрасуде да су сви балкански народи који су били под влашћу Турака носиоци оријенталне или полуоријенталне културе. Биће то стереотипизација која ће најдуже и најистрајније опстати. Дуго су се Балканске земље и народи доживљавали као метафора која се поистовећује са појмом оријентализма,

2 Пример су дневнички записи Хержмана Черњина из Худењица, који је путовао у Цариград 1616–1618. године, а његови доживљаји и импресије са путовања објављени су на немачком језику 1622. године. Черњин, између осталог, описује боравак у Београду и Нишу, штуро описујући географски положај Београда, а за „српски Ниш“ записује да је то „леп град“ (Kunský 1961: 180).

што је „добило пејоративне конотације (због распада Отоманског царства и стварања малих, слабих националних држава), као симбол за нешто агресивно, нетолерантно, варварско, полуразвијено, полуцивилизовано, полуоријентално“ (Тодорова 2006: 12).

И много касније, у сасвим другачијим историјским и геополитичким приликама, овакве хетерослике преовлађују. Слику о полуоријенталној Србији преносиће репортажним стилем чешки писци и новинари 19. века попут Витјеслава Халека (Vítězslav Hálek, 1835–1874) и Јана Неруде (Jan Neruda, 1834–1891), или научним стилем као професор, дипломата и историчар Константин Јиречек (Konstantin Jireček, 1854–1918), али и Вацлав Фиала (Václav Fiala, 1896–1963), историчар, новинар и аутор путописа *Вечиии еџ Балкана – речју и сликом* (*Věčný epos Balkánu – slovem a obrazem*, 1947) који је 1938. године обишао Хрватску, Црну Гору и Србију на свом путу до Софије и Цариграда. Свима њима заједничко је да Србију виде као земљу између Запада и Истока, као границу између Европе и Оријента, мешавину култура и обичаја. Иако широм отворених очију посматрају и описују појаве са одликама оријенталне културе, јасан је њихов став да све оно што препознају као утицај Европе вреднују као напредније и цивилизованије, док оријенталну традицију, обичаје и навике виде као историјско наслеђе које је потребно превазићи.³ Овде се утврђује можда најупорнији стереотип о српском културном ареалу који одликује преплитање оријенталних и европских утицаја.

3 Пример је Нерудино запажање: „Када киша пада, све се осећа на овлажено ђубриво а по сливницима се котрља трула слама. Овог османског наслеђа даће бог, Београд ће се убрзо ослободити“ (Neruda 1926: 348), или констатација: „Старо и ново, домаће и страно једно поред другог, све је још у вређу, ништа још није поравнано“ (Neruda 1926: 347).

Овај доминантни општи конструкт у појединим случајевима је нарушен. Тако је Јозеф Здењек Раушар (Josef Zdeněk Raušar, 1857–1947) у својим дневничким путописним записима заузео супротан став у вези са очувањем српске традиције и наслеђа. Раушар је био инжењер хемије, писац, песник, преводилац, историчар и панслависта који је у периоду пре Првог светског рата боравио и радио у Србији, прво у Вајфертовој пивари у Панчеву (1884), а онда у Београду. Дуже је боравио и радио и у Јужној Србији, а 1894. године обишао је и манастир Хиландар на Светој Гори. О свом боравку у Србији писао је новинске чланке за чешке новине, али је објавио и многа посебна издања попут брошуре *Чеси међу јужним Словенима, а у Србији њоседно* (1886), књиге *Генерал Франтишек А. Зах. Скица за биографију* (1892), *Моје усјомене на српске њисце осамдесетих и деведесетих година њрошлој века* (1929), *Са српских њланина. Из моја дневника и мојих усјомена из Србије* (1905), *Са српских њланина 2. гео. Дневник са краја осамдесетих година њрошлој века* (1932), *Усјомене на Србију од 1884. до 1897. и наше земљаке* (1937), *Из мој дневника. Одабране делешке о мом боравку у Србији од 1884. до 1897. њодине* (1937).⁴ Дужи период боравка међу Србима, лична познанства са српским књижевницима и интелектуалцима тога времена, као и активно учешће у јавном и културном животу Србије, учинило је да Раушаров став изађе из стереотипног оквира, те не чуди што продор европске културе, европске моде и манира, види као нарушавање равнотеже свакодневног живота. На једном месту Раушар констатује: „*Није злѡо све шѡо сија и није све добро шѡо из ѡуђине долази! И*

4 Библиографија публикација Ј. З. Раушара преузета из књиге Јозеф Здењек Раушар, *Усјомене на Србију 1884–1897. Из мој дневника 1884–1897*, Београд: Чешка беседа 2016, стр. 18.

ми би иредало да на овоме засианемо и иоразмислимо“ (Раушар 2016: 99).

Осим наведеног општег конструкта који ишчитавамо у чешкој путописној књижевности као доминантно негативан, а који се односи на полуоријентални карактер српске традиције и културе, друга истрајно прихваћена слика чешких путописаца о Србији и Србима је повезана са тежњом да се представи идеја о словенском братству. Овај угао погледа на наш народ, традицију, културу и обичаје поново је претопљен у шири контекст, овога пута у контекст тежње да се упозна словенски југ, његова народна књижевност, храброст и борба за самосталност. Почетком 19. века у време националног препорода и распламсане идеје о словенској узајамности, на крилима Коларовске идеје о посебности и храбрости Словена,⁵ о српској кнежевини писано је у чешким новинама са посебним дивљењем и пијететом.⁶

Фокусирани поглед на Србе и Србију прве половине 19. века налазимо у путописним чланцима лекара Вацлава Стањека (Václav Staňek, 1804–1871), ватреног представника чешког националног препорода, који је од септембра 1845. године боравио у Београду у својству личног лекара Александра Карађорђевића.. Ово

5 Посебан пример песничког путописа је збирка сонета *Кћи Славије* Јана Колара (Jan Kollár: Slávy dcera, 1824). Загледаност у словенску идеју инспирисала је Колара да алегоријски опише властито ходочашће по словенским земљама. Своју домовину је познавао, а јужне словенске земље је домишљао. Класицистичким стилем, дидактичким и морализаторским приступом, описао је своју визију јужних словенских земаља, сагледавајући их као нераздвојни део великог словенског света (Корда-Петровић 2020: 32).

6 Више у Tomášek, Martin. „Vzájemné zrcadlení: česká společnost a jižní Slované v perspektivách obrozenských cestopisů“. Славистика, књ. XV, 2011: 339–351.

путовање Стањек описује у серији чланака *Пућ из Пра-џа до Беоџрага срџској* (*Cestaz Prahy do Bělehradu srbského*, čas. Roudník, 1846 sv. 2–6). У чланцима пажњу посвећује географском положају, историји места кроз која пролази, запажа карактеристичне детаље којима описује живот становника, мада увек акценат ставља на закључке о словенско-немачким односима. Страсно се подвлачи словенска идеја, бирају се позитивни примери и емотивно се изражава став о потреби зближавања, у овом случају, са братским српским народом. Инсистира се на историјским и културолошким чињеницама које спајају словенске народе, подвлачећи сећање на Великоморавску мисију, а врло често се у тексту испољавају снажне братске емоције. Описујући путовање од Пеште, Новог Сада, Сремских Карловаца, са све већим задовољством прати слабљење утицаја немачког језика у корист српског: „Срџи свој језик и своју народност мање џоричу нејо шћо је шћо до сада случај са Чесима, иако имају истћо ојасној нејријашеља у мађарском језику, као шћо ја ови имају у немачком“ (Staněk 1846: 52 / Tomášek 2016: 80). Фасциниран је мером српске националне самосвести и то хвали на сваком кораку:

Срџски народ је веома моралан, храџар и одважан, џришћом народ добар и џознаш џо својој џостћољубивостћи. Иако скоро сваки мушкарац уз себе носи своје омиљено оружје, наиме за џојасом има два џишћоља и јашћан [...] можеш међу њима бишћи сићуран. Можеш на друму или на шумској сћази засћашћи и своју шћорџу с новцем мирно џоред себе џоложитћи. Ако сељаку џрићеш с џоздравом „Помоз Бој!“, одћовориће „Бој џомози!“ (sic.) и све шћо има учиниће и џоделишћи, као сћарој џријашеља ошћрашћишћи. Али ако му џрићеш као надмени сћранац, који му својим џри-

сусрѣвом указује милосрђи, окренуће се њој и њим њеде, њој њећуће њоносно своју њушку (кудуру)... (Staněk 1846: 113 / Tomášek 2016: 80).

Стањекoв путопис је типичан „препорoдни путопис“. Без обзира на меру субјективног описа или настојања да се пренесе што више информација, путописац увек брани своју полазну тезу којом приближава читаоцима властити став о другима и другачијем.

Сличан пример проналазимо у путописима Сигфрида Капера (Siegfried Karper, 1821–1879). Рођен у Смихову код Прага у јеврејској порoдици, Капер је студирао филозофију и медицину у Бечу. Тамо се упознао са Вуком Стефановићем Караџићем. На крилима гетовско-гримовско-вуковске традиције, Капер је почео да се бави превођењем српске народне поезије на немачки језик. Као лекар 1847. године борави у Карловцу, а после револуције 1848. године обилази Босну, Србију и Бугарску. Та путовања продубила су његово интересовање за Јужне Словене. Преводе српских народних песама на немачки језик објавио је у две књиге 1852. године. Путничке записе из Војне Крајине⁷ и Србије објавио је на немачком језику у две књиге (1851–1853).

Преко путописних записа до Чеха стиже и косовска легенда о Милошу Обилићу и Мурату, о завету и судбини вештице која је Турке упозорила да ће Милош убити Мурата. Ову легенду детаљно препричава дипломата и публициста Јан Вацлик (Jan Vaclík, 1830–1917) у путописном чланку *Косово њоље, њућојисна скица* (*Kosovo pole, cestopisný nástinod J. Vaclík*), који је

7 О томе више у Бакић, Томислав, *Сигфрид Кајер и њејови нејознајни њрилози из Војне Крајине*. Настава историје. Часопис Савеза истoричара Југославије. Нови Сад, IV, 1998, бр. 8, с. 121–159.

објављен у часопису „Kytice“ 1859. године. Вацлик је путовао од Београда, преко Крагујевца до Новог Пазара, Митровице и Приштинског пашалука 1852. године. Упознаје приштинског пашу, који му омогућава посету Газиместану. Аутор има потребу да чешким читаоцима детаљно опише битке на Косову пољу и сликовито описује своје доживљаје. На крају констатује: „*Нема ваљда на свеју њакво њоље крвљу словенском њолико најњиљено, какво је Косово њоље и ко може њређињостњавињи какве ће још дињке на њему дињи вођене?*“ (Vaclík 1859: 226).

Овај изграђени мит о јунаштву Јужних Словена добиће нови ветар у леђа са устаничким дешавањима у јужној Херцеговини и Црној Гори, пре свега у каснијим чешким путописима Бохуслава Броучека, Јосефа Холечека или Јосефа Винша (Корда-Петровић 2020). Било је чешких писаца који су се инспирисали мотивима из историје Јужних Словена, легендама и митовима о балканским јунацима и хајдуцима.⁸ Ипак, биле су то углавном књижевне рефлексije и инспирације мотивима са Балкана. Представа о Србима као храбром и слободарском народу уклапала се у ту општу слику.

О улози личног конструкта и субјективном ставу који формира слику о другом народу, говори и пример где се из овог доминантног оквира издваја критични и аналитични поглед већ поменутог путописца Витјеслава Халека. Већ у првом чланку који шаље прашкој редакцији са свог пропутовања кроз Србију 80-их година 19. века напомиње да су Чеси навикли да се диве јуна-

8 Пример је чешки писац и новинар Прокоп Хохолоушка (Prokop Chocholouška, 1819–1864) који је по Балкану путовао 30-их година 19. века, а његову историјску епiku инспирисала је јужнословенска народна поезија. Познато је његово дело *Pole Kosovo* и троделни епски циклус *Jih* из 60-их година.

штву Срба и њиховој борби против туђина, али да се он сусрео са бирократијом, моћном жандармеријом и политичком неслободом. Обраћа се директно читаоцима: „Молим дакле читаоце да најравне разлику. Оригинални српски народни карактер, идеја сам ја примећује, описује са наклоношћу коју према њему осећам, али истовремено осећам да немам довољно речи којима бих описује индигнацију према једном стању садашњеј режими“ (Hálek 1887: 76). Негативно лично искуство које је имао са српском пограничном администрацијом, као и током боравка у Београду, навели су га да закључи да је карактер Срба патријархалан, да су затворени у себе и да не воле придошлице, па чак и да су неуки и лењи:

О словенској узајамности Срби ништа не знају. О нама Чесима знају само да постојимо и да имамо Златни Праг. О нашој нарави, начину живота, националној борби итд. – о томе немају никакву представу, укључујући и незнавање наших књижевника. Зато више знају о Паризу и са великим задовољством причају о томе шта су о Паризу чули! (Hálek 1887: 77)

Са друге стране, позитивна лична запажања и констатације о карактеру српског народа с краја 19. века, читамо у путописном чланку Јиржија Поливке (Jiří Polívka, 1858–1933), филолога, слависте, етнолога и фолклористе, који је на позив пријатеља учествовао у раду седмог сусрета земљорадничких задруга који је био организован у Крушевцу у августу 1902. године. У тексту *Из руралне Србије – Успомене са путовања* (Zeselského Srbska – Vzpomínky z cest, Slovanský přehled 1903, r. 5, s 20–26), Поливка наводи да је мотив за одлазак на овај догађај био да види некадашњу престони-

цу српског цара Лазара и последњу престоницу старог српског царства. Желео је да ближе упозна српско село, народ и његове представнике. После описа Цркве светог Лазара, разматра економско стање на српском селу, детаљно преноси податке из „Годишњака главног савеза српских земљорадничких задруга” за 1901. годину и диви се мешовитом саставу учесника на скупу:

Ко је желео да сћекне њредсћаву о сћварној демокрајској држави, мојао је то то да види. Сељачка ношња, свешћеничка одежда, уобичајена евројска мушка и дамска одећа сћајали су се у незаборавну шаролику слику. Пријајтељски и сћонћано мећусобно су разћоварали њредсћавници различитћих класа... (Polívka 1903: 25)

Одлике менталитета српског народа покушали су да дефинишу пре свега они чешки путописци који су дуже боравили у Србији. Свесно или несвесно поредећи менталитет Срба са менталитетом свога народа, аутори често откривају присутне метаслике, тј. реципрочно виђење две нације, различитост традиција и култура два народа. У оквиру позитивног стереотипа, који преовладава у чешким путописима 19. века, о Србима као храбром, слободарском народу са богатом народном традицијом, препознајемо препородне и романтичарске тежње да се чешком народу пруже позитивни примери очувања националног идентитета. Међутим, постоје и примери путописних записа у којима се етнолошко-психолошким приступом „оправдавају“ постојеће негативне предрасуде о српском народу као нецивилизованом и ратничком балканском народу. Тако Раушар у својим успоменама на боравак у Србији које записује 1937. закључује:

Српској сељака су јрдили зашо шшо му је земља необрађена и зайушшена. Да, шо је била истшина, али шреба при шоме сапледашш и шсихичку сшрану српској народа. Ако је радио шод Турцима, морао је да шлаши харач, или би му Турчин све узео. Онда је радио само шoliko да би шреживео. Иако су живошне шшреде биле минималне, није морао најорно да ради за одећу, модерну обућу, за шпарадирање – било му је довољно мало. Био је задовољан и срећан. Није знао за живош „шреко“, није чезнуо за шшревенкама, у њима се народ давио и здравље шудио... Чешшо сам размишљао о филозофији сеоској народа, који је Веселиновић шшо лешо осликавао у шришветшмама. И морам шризнаши, да народ у мношоме шовори истшину, ради мање, али има и мање шшреде. Швейски раш је међушшм унишшшо унушшрашње живоше, као и свуда и насшале су нове шрилике. Српски војник – сељак, дошо је до Француске, Еншеске, северне Африке и ушознао се са друшм начинима живоша и шо шврашшку кући никада више није био задовољан. У шшшшшш су му се додворавали као јунаку, чиме су шробудили нове осећаје у њему, до шшда недоживљене, и склоношш ка лакшем и лашодинијем живошу. Водеће личностш су имале шуне руке шосла у обнови сшарој реда и шорешка. Мудром и шронишшвом владару усшело је да уједини Јужне Словене у једну целину и шшврди цело царшшво. (Раушар 2016: 97–99)

Сви поменути путописци, сваки својим индивидуалним стилем, покушавају да описима спољашњег изгледа и понашања луди, описима природе или атмосфере места и градова, приближе чешком читаоцу колективни идентитет Срба. Међушшм, свесно или несвесно преносе и властите ставове и субјективне утиске

који су у великој мери обојени наслеђеним или стеченим предрасудама и стереотипима културе којој припадају. Не треба заборавити да се већина поменутих аутора, без обзира на мотив њиховог доласка у Србију, за путовање детаљно припремала, о чему сведоче наводи литературе коју су читали. Поред постојећих извора на немачком и чешком језику, често наводе и радове српских аутора.⁹ Осим коришћене литературе, њихов став ће обликовати и информације које су добијали од својих сапутника и домаћина, који су врло често били Чеси који су дуже живели у Србији.¹⁰ Па чак и онда када је реч о путописима који имају одлике историјске и научне студије, у којима се често наводе историјски подаци, прецизна статистика или садрже документарне описе, полазни став аутора се препознаје у коментарима или закључцима.¹¹ Оно што се доминантно није променило у односу на претходне векове, а тиче се угла погледа чешких путописаца на српски културни ареал, јесте тежња да се Срби и Србија прикажу у контексту опозитних слика Запад – Југ, Европа – Оријент, европејство – оријентализам, цивилизовано – нецивилизовано.

.....

9 Већина чешких аутора путописа 19. века користи исте постојеће историјске и етнографске изворе, као нпр. рад В. С. Карацића *Црна Гора и Црногорци* (1837), а касније нпр. научне студије Јована Цвијића.

10 То је случај Витјеслава Халека чији домаћини су били београдски Чеси.

11 Пример је путопис Константина Јиречека *Србија, земља и народ* (1959). Аутор описује догађај са представе *Јаничари* Ф. Глогића у Народном позоришту у Београду, када су гледаоци са „највиших“ галерија обучени у народна одела клицали при сцени јуриша на Турке. Јиречек се руга, али је истовремено и задивљен том бурном реакцијом „некултивисане“ публике (Корда-Петровић 2020: 84).

Са променом геополитичке мапе Европе после Првог светског рата, примећујемо и промену ширег оквира у коме се у чешким међуратним путописима доживљава српски културни контекст. Општеприхваћена слика о храбром српском народу који је изашао као победник из Великог рата, као и изузетно добри односи између Чехословачке и Краљевине СХС одн. Краљевине Југославије, посредно утичу на претежно позитивну репрезентацију колективног идентитета нашег народа. Јасно се уочавају промене имагинарних граница уцртаних на менталним мапама чешких путописаца, јер се српско национално и културно наслеђе посматра у новом геополитичком контексту Југославије. Путописи Јулиуса Комарека (Julius Miloš Komárek, 1892–1955), Јиржија Махена (Jiří Mahen, 1882–1939) и Вацлава Фиале (Václav Fiala, 1896–1963) представљају примере још једне промене у односу на претходни период. Реч је о путописцима различитог профила и сензибилитета. Комарек је географ, Махен песник, а Фиала новинар и фотограф. Описујући Македонију, Босну и Херцеговину, Далмацију, они помињу и Србе, а Вацлав Фиала у поменутом путопису *Вечити и Балкана – речју и сликом* детаљно описује Београд пред почетак Другог светског рата. Њихови путописни записи носе другачије формалне и поетске карактеристике жанра, које се крећу у распону од дневничких записа, епистоларне форме, репортажног извештаја, авантуристичког штива, преко форме коментара фотографског записа, лиризованог описа психичког стања аутора до дубоке интелектуалне и духовне медитације. У заиста богатој продукцији међуратних путописних записа чешких аутора о Југославији,¹² некада је тешко одредити жанров-

12 У раду М. Б. Хлеборада (M. B. Chleborád) „Чешки путописи

ске границе путописа, па тако значајне опсервације које се тичу наше теме налазимо и у књижевним делима, као што је случај са епистоларним љубавним романом *Једно дописивање: фрагменти романа* (Београд, 1935) књижевнице и феминисткиње Јулке Хлапец-Ђорђевић (1882–1969). Српкиња школована у Бечу која је након удаје за чешког официра Здењека Хлапеца већи део живота провела у Пардубицама и Прагу. У поменутом роману литерарна двојница ауторке саопштава:

У погледу Југословена, деле се Чеси у два табора. Једни васишћени у словенској, сентименталној идеологији Чермака и Холечека виде у Југословенима јуначки, Хабсбурговцима пронаследован народ, који преба слависти. Њима још наша патријархалност и војничка јошовост, у хаосу здравица и усклика: „Брајска љубав“, „Верност за Верност“, „Вшесловенство“... радо преврћају наше мане. Они груји, неујодно дирнути по хучном будњавом, осећају тим силније нашу заосталост на социјалном пољу. Левица нас не воли и пошцењује нас као моралан и интелектуалан фактор. Обе стране се држе резервисано и коректно у погледу наших унутарњих прилика. Истина да је њихов географско-полиитички положај дестераан, ми смо и нагасве пошредни.

по Југославији између два рата и Волманов допринос“ (České cestopisy po Jugoslávii mezi dvěma válkami a Wollmanův přínos), објављеном у зборнику *Franku Wollmanovi k sedmdesátinám* (Праг, 1958), износи се податак да је у међуратном периоду у Чехословачкој објављено преко 40 путописа који се односе на подручје Југославије. Као једну од доминантних заједничких карактеристика свих књижевних путописа овог периода, Хлебодрад издваја посебност словенског духа, који подвлаче чешки аутори пишући о међуратној Југославији.

Једно је сигурно, да уметности и науци родољубива реклама више икоди неће није користи. Она постоји и помаже стварање медиокрићности и лакаја; мени је то мешање пољитичких момената са уметничким и научним нешто сјајно антиквизијично. Уосталом, ирашка публика има у том погледу врло добар и неколебљив суд. [...] Јарослав Квајил је југословенима више наклоњен. Међу тим, мора се и признати да осим Војновићеве „Мајке Јуковића“ и донекле „Дубровачке трилогије“ ниједна наша драма или музичка пиеса није могла освојити ирашку публику ... (Нлапес-Ђорђевић 2004: 105–106).

Иако је у чешким међуратним путописима слика о српском културном ареалу доминантно претопљена у шири контекст Краљевине СХС, одн. Краљевине Југославије, југословенски народи и њихова култура у чехословачкој средини не доживљавају се више као део оријенталног контекста, већ као братски словенски народи. Тако се и српски народ и његова традиција у разматраним чешким међуратним путописима препознаје као блиски словенски свет. Наклоност према јуначкој прошлости Срба, као и разумевање етничких и националних посебности региона, доминантни су у ставовима ових чешких путописаца. Наклоност превладава чак и онда када аутори уочавају негативне појаве, као што су недовољан степен образовања српског народа, сиромашна привреда и неодговоран однос према природи и културној баштини.

Оваква колективна представа о идентитету српског народа као неодвојивог дела југословенског геополитичког простора задржаће се и у периоду после Другог светског рата. Ипак, после резолуције информбироа слика о Југославији је поларизирана: за једне је то земља

која је „скренула са правог пута“, док за друге постаје синоним слободне социјалистичке земље о којој није пожељно писати позитивно. Посебно педесетих година више се пише о „братским социјалистичким“ земљама, а то су Румунија, Бугарска и Албанија (Корда-Петровић 2020: 143).

Када у контексту наше теме разматрамо чешке путописе о Србији с краја двадесетог века, отвара се ново поглавље о улози овог жанра у репрезентацији колективног идентитета српске културе. То се пре свега односи на слику о грађанском рату деведесетих година на простору бивше Југославије. Логично је да се у тој декади, као и доста времена касније, слика чешке јавности о Србији поистовећивала са ратним збивањима, те овај период доноси доминантно новинске извештаје и анализе ратних збивања у којима је тешко пронаћи елементе путописног жанра. Ипак, и овакви записи су значајне коцкице у мозаику који формира представу других о српском културном контексту. Овде се отвара питање репрезентације културних и политичких идентитета које у великој мери формира глобална медијска слика о неком народу. Деведесетих година, у време режима Слободана Милошевића и грађанских ратова, медијска слика о Србији у Републици Чешкој била је искључиво негативна.

Тај једностран, и у чешким медијима опште-прихваћени конструкт, делимично је нарушен управо захваљујући путописним записима аутора који су деведесетих година боравили у Србији. Пример је путопис Романа Јуриге *Непознати Балкан* (*Neznámý Balkán*, 1994). Аутор је био члан Оломоуцко-брњенске епархије, уредник часописа православне цркве, оснивач и руководиолац Православне академије у Чешкој. Реч је о путопису који описује путовање 40 путника из Чешке,

Моравске и Словачке стопама св. Тирила и Методија и посете православним манастирима на Балкану у јуну 1993. године. Јурига се овим путописним записом, писаним без књижевних амбиција, деведесетих година супротставља тадашњој општеприхваћеној стереотипној слици о Србији. Отворено осуђује чешке медије који једнострано говоре против православља и Срба, а заправо је српска црква против рата и Милошевићевог режима. По њему, Црква стоји иза демократских настојања у српском друштву (Juriga 1994: 12). Јурига је одушевљен сусретом са патријархом Павлом у београдској Патријаршији, описује значај Саборне цркве у Београду, подсећа на догађај када је на том месту 1921. године устоличен владика Горазд¹³ за бискупа и помиње сусрет са капеланом англиканске цркве Грахамом Дојлом. Јуригин путопис пружа другачију фрагментарну слику о Србији под ембаргом.

У категорију између репортажних путописа и шире схваћене публицистике могу се сврстати књиге које описују лична искуства или тумачења политичке ситуације у земљама бивше Југославије, а које су писане за време или непосредно после грађанских ратова у овом региону. Ту спада књига Вацлава Штјепанека *Зайиси из времена домбардовања* (*Zápiskyz doby bombardování*, 1999), као и књига Рајка Долечека *Са љушовања* (*Nacestách*, 1989), која се бави личном интерпретацијом историјских и политичких збивања у ратом захваћеној земљи и то са позиција супротних званичном ставу Републике Чешке у то време.¹⁴ Чешки политичари и чла-

13 Роман Јурига заслужан је за објављивање књига владике Горазда у Чешкој.

14 Долечек, Рајко (1925–2017), лекар и професор на факултету у Острави, Чех српског порекла, чија је породица са мајчине стране погубљена у логору Јасеновац у време Другог светског

нови мировних мисија у ратом захваћеној земљи писали су своје успомене по повратку у Чешку, а нека од тих издања имају одлике путописних репортажа. Примери су књиге Јиржија Динзбира *Данак у крви* (*Daň z Krve*, 2002), Мартина Дворжака *Косово на власнитој кожи* (*Kosovo na vlastní kůži*, 2001) и Бланке Чехове *Балкан у шопалу* (*Totál Balkán*, 2017). Тиме путопис преузима нову улогу – супротставља се формираној колективној слици и предрасудама. Дакле, насупрот негативној медијској слици о Србима и Србији која деведесетих година доминира у чешкој јавности, појављују се примери путописних репортажа чији аутори покушавају да читаоцима предоче донекле другачију слику о прошлости и актуелним дешавањима у овом региону.

Слика о српском културном идентитету из угла чешких путописаца мењала се кроз време и носила је печат времена у коме је путопис настајао. На тој никада завршеној слици, улога конструкта, стереотипа и предрасуда не губи на свом значају. Из угла имаголошког проучавања одабрани путописни записи откривају не само доживљаје и утиске о Србији и Србима, које су забележили чешки путописци током 19. и 20. века, већ се могу уочити истрајни стереотипи и предрасуде, као и упорна тежња да се чешкој средини приближи српски културни контекст.

За имаголошко проучавање значајна је и нова форма интернет блогова, која у великој мери данас преузима одлике путописног жанра. Приступачност и анонимност путописних интернет блогова, са једне стране доводи у питање критеријум уметничке вредности

рата. Његови новински чланци у време грађанског рата у бившој Југославији били су просрпски интонирани.

жанра, али са друге стране пружа богату грађу за изучавање колективних и индивидуалних представа о идентитету другог народа, као и за сагледавање процеса стереотипизације слике о Другом.

На примеру одабраних чешких путописа указали смо на то да је сусрет са Другим и Другачијим промењива категорија и да се мењала у зависности од историјског и друштвеног контекста, али је пре свега била условљена личним искуством, афинитетима и ставовима путописаца. Неспорно је да информације, запажања, поређења и закључци у овим књижевним и некњижевним путописним записима пружају драгоцен извор података о сусрету српске и чешке културе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Ћирилица:

Корда-Петровић, Александра. *Чешки пуџојиси о Балкану*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2020. Штампано.

Раушар, Јозеф Здењек. *Успомене на Србију 1884–1897. Из мој дневника 1884–1897*. Београд: Чешка беседа, 2016. Штампано.

Латиница:

Dukić, Davor (prir.). *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Evropa, 2009. Štampano.

Hálek, Vítězslav. *V Srbském Bělehradě. Výbrané spisy Hálkovy*. Praha: Ferdinand Schulz, 1887. Štampano.

Hlapec-Đorđević, Julka. *Jedno dopisivanje*. Beograd: Prosveta, 2004. Štampano.

Juriga, Roman. *Neznámý Balkán*. Olomouc: Světlo světa, 1994. Veb. 05. 11. 2019.

- Kunský, Josef. *Čeští cestovatelé (díl první)*, Praha: Orbis, 1961. Štampano.
- Neruda, Jan. *Obrazy z ciziny*. Praha: Kvasnička a Hampl, 1926. Štampano.
- Polívka, Jiří. *Ze selského Srbska – Vzpomínky z cest*, Slovanský přehled, 5 (1903): 20–26. Štampano.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2006. Štampano.
- Tomášek, Martin. *Krajiny tvořené slovy. K typologii české literatury devatenáctého století*. Praha-Ostrava: Ostravská univerzita, 2016. Štampano.
- Vaclík, Jan. „Kosovo pole, cestopisný nástin“. Almanach Kytice, Praha, 1859: 212–226. Štampano.

Aleksandra Korda-Petrović

TRAVELOGUES AS REFLECTIONS
OF ENCOUNTERS OF SERBIAN
AND CZECH CULTURE

Summary

In the selected examples of Czech travelogues, there is an attempt to synthesize the observed changes in the observations of Czech authors in relation to Serbian tradition, customs and culture. From the point of view of the imagological study, the selected travelogues reveal not only the experiences and impressions of Serbia and the Serbs, which were recorded by Czech travel writers in the 19th and 20th century but also the persistent stereotypes and prejudices, as well as the persistent aspirations to familiarize the Czech community with the Serbian cultural context.

At the same time, the genre feature of the travelogue is prominent, incorporating a fictional category, and the authors extensively present their subjective attitude towards what they see and learn. In this way, they both consciously and unconsciously reveal

the characteristics of their culture and mentality, but also leave traces about the character of the meeting of the two cultures. The encounter with the Other and the Different is a changeable category and will change depending on the historical and social context, but it will primarily be conditioned by personal experience, affinities and attitudes of travel writers, as well as by their personal contacts. The information, observations, comparisons and conclusions in these literary and non-literary travelogues provide a valuable source of data on the meeting of Serbian and Czech culture.

Keywords: Czech travelogues, encounters of Serbian and Czech culture, imagology, genre features of travelogues

Зорица Ковачевић
Филолошки факултет Универзитета у Београду
zorica.kovacevic@fil.bg.ac.rs

82.09:821.113.5
Научна критика

ТА ДАЛЕКА ЗЕМЉА, КОЈУ МАЛО КОЈИ НОРВЕЖАНИН ЗНА

Арне Галис (Arne Gallis 1908–1997), норвешки сла-виста, а од 1981. и инострани члан Одељења језика и књижевности САНУ, са великом наклоношћу описује дане проведене у Београду, Србији, Југославији непосредно по завршетку Другог светског рата. У то време једини норвешки студент на постдокторским студијама током пролећа 1948. има јединствену прилику да упозна академски и свакодневни живот у послератном Београду, као и српску традицију. Његов путопис „Од Вестфолда до Балкана“ (*Fra Vestfold til Balkan*, 1991) и даље представља једину доступну путописну грађу на скандинавским језицима о поменутом периоду код нас.

Кључне речи: норвешка путописна књижевност, Арне Галис

1. Увод

Академик, проф. др Арне Галис је рођен 29. новембра 1908. у округу Вестфолд у Јужној Норвешкој, отуд и његова аутобиографија већ насловом почиње управо одатле. Средиште његовог научног рада су биле славистичке студије, посебно синтакса словенских језика, али и студије библиотекарства. Поред значајних ра-

дова у домену славистике, професор Галис је, уз звање професора славистике на Универзитету у Ослу и, нешто касније, као директор Института за славистичке и балтичке науке Универзитета у Ослу, још од самог почетка радне каријере носио и звање вишег библиотекара Универзитета у Ослу (1951–1957). Такође, од 1949. је био члан Норвешке академије и инострани члан САНУ (Одељење језика и књижевности) од 1981.¹

Арне Галис је објавио низ значајних монографија, међу којима је и четврти том Библиографије књига на ниношку 1926–1935 (*Nynorsk bokliste 1926–1935*) из 1942, библиографију „Југославија-Норвешка“ (*Jugoslavia-Norge, en bibliografi*, 1953), и Историју славистичких студија у Норвешкој (*Slavistikkens historie i Norge*, 1982). Са словенских језика на норвешки је превео бројна књижевна дела, међу којима се издвајају Толстојев „Рат и мир“, Пастернаков „Доктор Живаго“, али и преводи са српског језика: приповетке Лазе Лазаревића, као и два романа и две збирке превода приповедака Ива Андрића. Штавише, у Норвешком биографском лексикону (*Norsk biografisk leksikon*) може се видети и податак о томе да је Галису омиљени писац био управо Иво Андрић. Захваљујући томе, на норвешком језику имамо Галисове преводе романа „Проклета авлија“ (*Den forbannede gården*, превод из 1972), „Ex ponto“ (*Ex ponto: tanker og betraktninger under min fangetid*, превод из 1989) као и, између осталог, приповетке „Први пут с оцем на јутрење“ (*Kortspillerenog andre noveller*, превод из 1985) и „Мара милосница“ (*Pasjaens elskerinne*, превод из 1990), као и збирку превода приповедака из Босне (*Fortellinger fra Bosnia*, превод из 1993).

1 На интернет страници САНУ и презентацији у вези са професором Галисом, могу се видети поменути подаци, као и податак о некрологу објављеном 1998. (М. Ивић). Доступно на: <https://www.sanu.ac.rs/clan/galis-arne/>

Његова књига „Од Вестфолда до Балкана“ (*Fra Vestfold til Balkan*) из 1991. садржи детаље из његовог живота и научног рада, драгоцене сегменте који се односе не само на то како сам аутор доживљава наш језик, културу и наше просторе, него и на то како нас управо путописни сегменти преносе у једно друго време, у позне четрдесете године прошлог века у Београду и Србији.

2. Први сусрет са послератном Југославијом и послератним Београдом

За време докторских студија Арне Галис борави у Прагу, где поред чешког језика и теоријских предмета, учи српскохрватски језик и књижевност код Гојка Ружићића, лектора за српскохрватски језик на Универзитету у Прагу. Након одбрањене докторске дисертације добија стипендију за постдокторске студије у области славистике, а највише га је заинтересовао наш језик. Како и сам Галис пише, када се после Другог светског рата поново могло путовати по Европи, жарко је желео да обезбеди дужи боравак у Југославији. У томе га је подржао професор Олаф Брок (Broch)² који се упознао и сарађивао с професором Александром Белићем, док је почетком XX века проучавао српске дијалекте. Пре Другог светског рата је било изузетно мало контаката

2 Професор Олаф Брок (1867-1961), лингвиста и зачетник студија славистике у Норвешкој, на Универзитету у Ослу, где је предавао од 1900. до 1937. Средиште његовог научног рада је била фонетика словенских језика. Уз стручне монографије из области лингвистике (*Slawische Phonetik* (1911); *Håndbok i elementær fonetikk* (1921)), аутор је норвешких превода дела руских књижевника, Толстоја и Достојевског. Доступно на: https://nbl.sn1.no/Olaf_Broch

између Норвешке и Југославије, те је мало који Норвежанин боравио нешто дуже и упознао земљу и народ. Међутим, наставља Галис, морају се споменути два норвешка имена: пре свега професор Олаф Брок, први велики слависта у Норвешкој, који је крајем XIX и почетком XX века проучавао јужноспрске дијалекте уз границу са Бугарском, из чега је настало и његово капитално научно дело „Дијалекти најјужније Србије“ (*Die Dialekte des südlichsten Serbiens*, 1903). Такође, треба споменути и пуковника Хенрика Агнела (Henrik August Agnell), који је, отприлике у исто време, посетио и Црну Гору, а затим током Балканских ратова учествовао и на првој линији одбране.³ Ипак, ситуација у вези са контактима између две земље се, с временом, знатно поправила, контаката је било све више, а то се може видети и у неколико Галисових описа при каснијим посетама, од педесетих до осамдесетих година прошлог века.

Када је реч о супротном смеру, тј. о југословенским контактима са Норвешком, Галис у аутобиографији нарочито издваја једно име, а то је Исидора Секулић, у чијој књизи „Писма из Норвешке“ објављеној 1914. у Београду, не само да се могу прочитати „поетски описи величанствене норвешке природе, него једним делом и њени занимљиви утисци о норвешкој свакодневици и наравима“. Књига је, нажалост, констатује Галис, у

3 „Før annen verdenskrig hadde det vært lite forbindelse mellom Norge og Jugoslavia, og det var få nordmenn som ved lengre besøk hadde lært land og folk å kjenne. Men to norske navn må nevnes: Professor Olaf Broch, vår første store slavist, som ved århundreskiftet hadde studert sydserbiske dialekter i området opp mot den bulgariske grense og utga et stort vitenskapelig verk om dette 'Die Dialekte des südlichsten Serbiens.' Og så oberst Henrik Agnell, forsvarsvennen og idrettsmannen, som omtrent samtidig besøkte Montenegro og senere under Balkankrigene fulgte operasjonene på nært hold.“ (Gallis 1991: 121)

нешто измењеном, новијем норвешком издању, изашла 1952.⁴

Реченица којом Галис у аутобиографији описује први сусрет са послератном Југославијом и Србијом, а која је послужила и као инспирација за наслов овог рада, у норвешком оригиналу гласи: *Nåvel, dette fjerne, for nordmenn flest så ukjente landet, var det vi nå kjørte inn i.* („И тако, стигосмо у ту далеку земљу коју мало који Норвежанин зна.“). Једне вечери почетком септембра 1947. су Арне и његова супруга Гури стигли у Београд, како он каже, некадашњу српску, потом престоницу Краљевине Југославије, а у време њиховог доласка престоницу ФНРЈ – Федеративне Народне Републике Југославије. „Кад смо натоварили ствари и сами смо ускочили у један помало трошни фијакер, који нас је одвезао кратким путем узбрдо, до хотела Мажестик, где смо срећом још из Венеције успели да телеграмом резервишемо собу. Дотад смо већ више недеља били на путу, те нам је заиста пријало што смо добили могућност да се мало опустимо.“⁵ Хотел је, међутим, био скуп, извор прихода је била једино стипендија коју му је обезбедио професор Александар Белић, тако да су нашли погоднији смештај код београдске породице Јовановић.

4 О делима о Норвешкој других југословенских писаца Галис говори у чланку „Норвешка у југословенској књижевности“ (*Norge i den jugoslaviske litteratur*) у Норвешком библиотечком и научном годишњаку (*Norsk årbok for bibliotek og forskning*) за 1953.

5 „Det var i kveldingen, end ag først i september 1947, at vi kom frem til Beograd, engang Serbiash ovedstad, deretter hovedstaden i kongeriket Jugoslavia, nå FNRJ – den Føderative Nasjonale Republikkk Jugoslavia. Med alt vår pikk og pakk fikk vi slengt oss oppi en åpen, nokså skrøpelig drosje og ble kjørt det korte stykke vei fra stasjonen opp bakkene til Hotel Majestic, hvor vi heldigvis fra Venezia telegrafisk hadde fått vår legasjon til å bestille rom for oss. Og etterat vi nå hadde vært på reisefot i flere uker, var det virkelig godt omsider å kunne slappe litt av.“ (Gallis 1991: 123)

Одмах по доласку у Београд Галис ступа у контакт са професорима Филолошког факултета, јер жели да прати предавања из српског језика и књижевности, а њих је помало чудило то што је у Београд стигао Норвежанин који разуме српски. Код професора Михаила Стевановића је учио дијалектологију и акцентологију српског језика, а српску књижевност код професора Петра Колендића, који је у то послератно време предавања одржавао у учионици, која је зими била поприлично хладна, јер је пећ била на једном крају просторије, и то у близини катедре, те су студенти морали да седе у капутима. Такође, предавања савременог српског језика је слушао код професора Белића, који је у то време, како каже Галис, био једини међународно познати научник из ове области.

У Београду је било отежано снабдевање пре свега храном. Ни Галисови нису имали довољно новца да се хране у ресторанима, већ су одлазили у студентску мензу, где су оброци били по повољнијој цени, али и мање калорични – тек мало ретке чорбе с којим комадићем меса. Храном нису били задовољни ни студенти. Убрзо су набавили примус решо, па су и сами код куће могли да спреме нешто једноставно, јер је и даље постојао проблем оскудице, тј. храна се набављала само према следовању. Понекад би са пријатељима свратили до неке од кафана на ободу града, где су први пут пробали шљивовицу, која им се допала, јер добро загреје. И тако смо се, каже Галис, навикли на живот и свакодневицу у Београду, која је увек имала посебан шарм.⁶

Галис у читавој аутобиографији, путопису, често пише о Београду, описима жели да га што више при-

6 „På den måten gled vi gradvis inn i Belgrads dagligliv sammen med byens egen befolkning, noe jeg alltid har følt som en særskilt sjarme.“ (Gallis 1991: 125)

ближи норвешким читаоцима, да их упути у његову дугу и значајну историју.

Београд постоји веома дуго и због тога што се налази на узвишењу изнад ушћа двеју великих река, Дунава и Саве, рано је заузео кључни стратешки положај. [...] Једно од популарних београдских окупљалишта је и лепа парк Калемегдан, опасан старим утврђењем, чије су моћне зидине и даље очуване. Нетакнут је и један дубоки бунар из доба Римљана. Део калемегданског парка чине још и зоолошки врт, уметнички павиљон и спортски терен. Због великог броја статуа уметника и писаца, овај парк је својеврсни српски Пантеон.⁷ (1991: 128)

Нарочито је занимљиво како Норвежанин доживљава београдску кошавау и како јој посвећује редове и у аутобиографији много деценија касније:

Београд се издиже из простране равнице без много шума, те није ни са једне стране заштићен од ветра. Када са истока српском равницом дуне *кошава*, јак, ледени ветар с Карпата, добије замајац и протутњи улицама главног града тако да црепови лете и падају између кућа. А ако је кошава „љута“, како је још Срби зову, онда из кућа излазе само уколико баш

7 „Belgrad er en eldgammel by. Dens beliggenhet på et høyt platå oppe over samløpet av de store flodene Donau og Sava, gjorde den tidlig til et viktig strategisk punkt. [...] Et populært friluftssted for Beograd-folk er den vakre parken Kalemegdan, som ligger bak den gamle festningen, hvorav mektige tårn og murer framdeles er bevart. Intakt er også en dyp brønn fra romertiden. På parkområdet finner vi både Zoologisk museum, en kunstpaviljong og idrettsanlegg. Tallrike statuer av kunstnere og forfattere inne på dette området danner så å si et serbisk penteon.“

морају. И сâм сам искусио само блажи облик кошаве, *шојлу кошаву*, али је и она на мене оставила јак утисак.⁸ (1991: 129)

Историјат Београда Галис употпуњује и подацима у вези са срушеном Народном библиотеком на Косанчићевом венцу, као и невероватном губитку којим је уништење резултовало.

За време немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941. је библиотека страдала скоро у потпуности и изгубљено је непроцењиво богатство књига и рукописа, међу којима и оригинали многих српских средњовековних списа, чији се остаци могу видети у витрини једне од читаоница. На сву срећу, један од најстаријих средњовековних списа, Мирослављево јеванђеље, је очуван, јер у време бомбардовања није био у библиотеци. Делимично сам радио и у београдској Универзитетској библиотеци, у којој ми је несебичну помоћ пружила начелница, госпођа Продановић.⁹ (1991: 142)

8 „Beograd løfter seg opp fra en stor, skogfattig slette og er ikke fra noen kant vernet mot vinden. Når *kosjavaen*, den kraftige vinterstormen fra øst, slår innover det serbiske lavlandet fra Karpatene, får den riktig godt tak, og den uler gjennom hovedstadens gater så taksteinene farer husimellom. Er *kosjavaen* attpåtil kald eller *ljuta* «sint», som serberne sier, så går ikke folk utendørs mere enn høyst nødvendig. Selv har jeg bare opplevd den milde varianten, *topla kosjava*, men selv den gjorde sterkt inntrykk.“

9 Милица Продановић (1897–1992), како надаље појашњава Галис, је обављала дужност начелнице Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, а касније је била именована и у доживотну, почасну председницу Друштва библиотекара Србије. Горепоменути навод у норвешком оригиналу гласи: „Under tyskernes fryktelige bombing av Beograd 6. april 1941 var dette biblioteket blitt så å si totalskadd, og uvurderlige skatter av bøker og håndskrifter, deriblant originalene til en hel del serbiske

За Галисове додатне часове српског језика је породица Јовановић ангажовала госпођу Настасијевић, која му је одмах за вежбу дала да прочита и преведе приповетку Лазе Лазаревића „На бунару“. Међутим, одмах се појавио проблем, јер он није знао шта значи реч „бунар“, била му је непозната из других словенских језика, зато што је реч турског порекла. Касније је и сам, док је предавао на Универзитету у Ослу, користио поменути Лазаревићев текст као део језичких вежби. Како је већ напоменуто, норвешка издавачка кућа Солум Форлаг (Solum Forlag) је 1985. објавила и Галисове преводе одабраних Лазаревићевих приповедака на норвешки.¹⁰

3. Упознавање српских обичаја и традиције

Од свих које је упознао, најдражи колега му је био Слободан Комадинић, тадашњи председник Југословенског библиографског института, чија је супруга била исто Норвежанка. Комадинићу, иначе великом љубитељу књига и изузетном познаваоцу српске књи-

middelalderkilder, gått tapt, - forbrente rester sto utstilt i montre på en av lesesalene. Tilfeldigvis var et av de verdifulleste middelalder-skriptene, Miroslav-evangeliet, blitt bevart, fordi det var utlånt på den tid da bombingene fant sted. Jeg arbeidet også endel i Beograds universitetsbibliotek, hvor jeg ble elskverdig hjulpet til rette av den kvinnelige overbibliotekar, fru Prodanović.“

10 Реч је о књизи *Lasa K. Lasárevitj. Kortspilleren og andre noveller. Oversatt fra serbokroatisk av Arne Gallis*. Solum Forlag, 1985. Занимљив је податак да наслов Лазаревићеве приповетке „Први пут с оцем на јутрење“ на норвешком гласи *Kortspilleren*, што дословно значи „Картарош“ имајући у виду то да је Галис желео да текст и његов наслов приближи циљној публици односно норвешким читаоцима. Исто је учинио и са насловом приповетке „Мара милосница“, преиначивши га у „Пашина наложница“ (*Pasjaens elskerinne*).

жевности, у наследство након очеве смрти остала је импозантна количина књига. Имајући у виду то да је потицао са села, Комадинић се интересовао за етнографију. Дошао је на идеју да се састави заједничка библиографија која ће обухватити дела о Норвешкој код нас и наша дела у Норвешкој.¹¹ Штавише, Комадинићева помоћ му је била непроцењива и касније, како за даље усавршавање српског језика, тако и за наставу на факултету.

Искористивши чињеницу да је Комадинић био веома заинтересован за српску традицију и обичаје, Галис пише и о слави. У овом случају о оној којом се слави Свети Никола и каже да веома много породица у Србији слави управо ову славу. Комадинић је повео и Галиса да види како се слава прославља. Иако су прво били до Комадинићеве породице, Галиса изненађује то што се „на славу не позива и да може доћи било ко, чак и странац“.

Сели смо на подужи кауч на ком су већ били неки гости, послужени смо ракијом и вином и разним колачима. Потом смо пробали и сам славски колач, крсницу. [...] Одатле смо касније продужили до следећих домаћина где се славио Свети Никола. Мислим да смо те вечери били на 5–6 никољданских прослава.¹² (1991: 133)

11 Библиографија је објављена 1953. у Ослу, у питању је публикација *Jugoslavia – Norge, Jugoslavija – Norveška. En bibliografi*, издавачка кућа Lindkvist, а тираж од укупно 500 примерака првог издања је једнако расподељен у обе земље. Податак о библиографији доступан на: <https://www.nb.no/nbsok/nb/838a5fae931fab34d31d277989d6110?lang=no>

12 „Vi ble plassert i en lang sofa, hvor noen gjester allerede var benket, vi fikk råkija (plommenbrennevin) og vin og flere slags bakverk. Så fikk vi smake på selve festkaken, *krsnitsa*. [...] Så fortsatte vi over til et annet hus, som også feiret Sveti Nikola den dagen. Jeg tror vi var på 5-6 slike Nikolafeiringer den kvelden.“

Значајно је напоменути то да Галис читаво поглавље посвећује прослави Божића на српском селу, у једном српском домаћинству (*Julefeiring på en serbisk fjellgård*). Наиме, крајем јесени му је колега Комадинић рекао да за Божић планира да посети своју родбину на селу и питао га је да ли би и он пошао с њим. Радо је прихватио. Кренули су ноћним возом. Галис каже да је у Београду навикао на гужву, али да никад није видео толику гужву као на том перону. Ни пун вагон, ни затворена врата нису спречила људе да уђу и кроз прозор. Путовали су целе ноћи. Почело је да свиће на Бадњи дан, било је облачно и донекле кишно. „Стигли смо до брдских предела Србије, а онда је воз наставио уз прелепи ток реке Мораве“, пише Галис. Кад су око пола девет стигли до Пожеге, требало је да наставе аутомобилом, који се међутим покварио, око четири сата по подне су стигли у Ивањицу. У међувремену су, због кише, сачекали у једној гостионици у близини.

Киша је била неумољива, па смо морали да се склонимо у оближњу крчму. Насред просторије је весело пуцкетало из једне црне фуруне и убрзо смо обојица седели држећи свако своју чашу врелог напитка с медом, специфичног за овај крај Мораве, назван турском речју *шердејџи*. Имао је изврстан укус.¹³ (1991: 136)

Убрзо су стигли у Ивањицу, у то време још месташце, *en liten by*, како га описује Галис. До домаћина су

13 „Regnet strømmet jevnt, og vimåtte søke ly i et vertshus i nærheten. Her brant det lystig i en svær jernovn (furuna) midt på gulvet, og snart satt vi med hvert vårt glass rykende varm honningté – Morava-dalens spesialdrikk, som benevnes med tyrkiske ordet *sjerbet*, og smakte aldeles herlig.“

кренули путем кроз село и све унаоколо га је подсетило на норвешке пределе, а ваздух је био свеж. Традиционални српски Божић прослављају у домаћинству у ком као да је стало време. На тренутак, након више месеци проведених у Београду, поистовећује се са Београђанима синтагмом *ми, Београђани* („vi byfolk fra Beograd“) и не скрива узбуђење због боравка на селу. О гостопримству и осталим обичајима пише:

По старом обичају, прво су нас послужили коцкама шећера и хладном водом, а потом су изнели добро, српско вино. Тако смо се угрејали и живнули, а потом су нас позвали за божићну трпезу на којој је било свега оног што смо ми, Београђани, у то време виђали ретко или никад: пихтије, сланину, *кајмак* и друге укусне специјалитете. [...] Са истинском тугом у срцу сам се растао од ових стаситих, гостољубивих сељана, који су дали све од себе да нас што боље угосте тих неколико дана нашег боравка код њих. Био сам на путу који нећу никад заборавити. [...] Није ме очарало само балканско срце крајева који су најудаљенији у Европи. Ово путовање је било још посебније: вратио сам се три стотине година уназад и био део живог музеја.¹⁴ (1991: 139, 142)

14 „Serveringen begynte etter gammel skikk med sukkerbiter og frisk vann, og deretter kom den gode serbiske vinen frem. Da vi på den måten hadde fått varmen i livet, ble vi bedt til bords, og julebordet var rikelig dekket med alt slikt vi byfolk fra Beogradsjelden eller aldri opplevde å se på den tiden: sylteflesk, spekekjøtt, *kajmak* og andre gode saker. [...] Det var virkelig med sorg i hjertet jeg skiltes fra disse staute, gjestfrie bondefolkene, som ikke hadde visst det beste de skulle gjøre for oss de par dagene vi hadde vært der. Jeg hadde hatt en tur jeg aldri glemmer. [...] Jeg hadde ikke bare fått gløtt av Balkans hjerte, disse traktene som hører til de mest avsides i Europa. Jeg hadde gjort en enda sjeldnere reise: jeg hadde reist i tre hundre år tilbake i tiden, jeg hadde vært i et levande museum.“

4. Закључне напомене

По повратку у Норвешку Галис наставља да ради на Универзитету у Ослу, а посебно је значајан детаљ да је начелник Универзитетске библиотеке у Ослу, Вилхелм Мунте,¹⁵ био изузетно задовољан бројем од око седам стотина књига које је Галис купио и пренео из Југославије у Норвешку. Овиме је знатно побољшан и норвешки, универзитетски библиотечки фонд по питању тадашње југословенске књижевности.

Имајући у виду то да је Норвешка већ доста дуго имала посланство у Београду, испрва су послове, како каже Галис, обављала само четири службеника. Делатност се касније развила и педесетих година прошлог века је управо Арне Галис пола године обављао дужност аташеа за медије при амбасади Краљевине Норвешке у Београду.

Професор Галис је и касније, на путовањома по читавој Југославији, у много наврата обишао све њене некадашње републике. Његова аутобиографија односно путопис обилује детаљима посета и утисцима које је понео из сваког краја. Као изврстан лингвиста, преводилац и научни радник, био је одличан познавалац прилика на Балкану, што се види и из текстуалних сегмената утемељених на подробном истраживачком раду. Ова студија доноси приказ Галисових посета Београду и Србији с посебним освртом на утиске које је понео и начину на који наше крајеве кроз путопис приближава норвешким читаоцима. Арне Галис је преминуо 1997. у

15 Вилхелм Мунте (Wilhelm Munthe), библиотекар, начелник Универзитетске библиотеке у Ослу (1922–1953), која је у то време била уједно и Народна библиотека Норвешке, али и главни научни центар за читаву Норвешку. Доступно на: https://snl.no/Wilhelm_St%C3%B8ren_Munthe

норвешком месту Андебу (покрајина Вестфолд), коме се још 1975. одужио историографском публикацијом *Andebu Bygdebok* (Историја места Андебу).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Gallis, Arne. *Fra Vestfold til Balkan*. Oslo: Solum Forlag, 1991. Štampano.
- Henden, Johan. „Wilhelm Støren Munthe“. *Store norske leksikon*. Veb. 21. 05. 2021.
- Mønnesland, Svein. „Olaf Broch“. *Store norske leksikon*. Veb. 21. 05. 2021.
- Српска академија наука и уметности. „Арне Галис“. *Инџер-нејџ љрезентџација Српске акагемије наука и умејносџи*. Веб. 20. 05. 2021.

Zorica Kovačević

A LAND FAR AWAY KNOWN TO HARDLY ANY NORWEGIAN

Summary

Arne Gallis (1908-1997), a Norwegian slavist, and since 1981 also a member of Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU), describes with great affection the days spent in Belgrade, Serbia and Yugoslavia immediately after the end of the Second World War. At the time, as the only Norwegian postdoctoral researcher, during the spring of 1948, he had a unique opportunity to explore the academic and everyday life in post-war Belgrade, as well as the Serbian tradition. His travelogue “From Vestfold to the Balkans” (*Fra Vestfold til Balkan*, 1991) is still the only available travelogue in the Scandinavian languages about the abovementioned period in our country.

Павле Павловић
Универзитет у Београду
Природно-математички факултет
pavle_pavlovic@matf.bg.ac.rs

82.09:821.111.09

Кратко или претходно саопштење

КОЛЕКТИВНА И ИНДИВИДУАЛНА ЖРТВА У ПУТОПИСУ *ЦРНО ЈАГЊЕ И СИВИ СОКО* РЕБЕКЕ ВЕСТ

Критичари су се последњих година често бавили симболиком црног јагњета у путопису Ребеке Вест *Црно јајње и сиви соко*. Суптилан начин на који ауторка развија симболику и преноси је са равни колективне на равну индивидуалне жртве измакао је, међутим, пажњи већине истраживача. Полазећи од сложености симболичке црног јагњета и ауторкиног става према концепту трагичног у овом раду бавимо се начином на који Ребека Вест повезује идеју о неискоришћености колективног и индивидуалног потенцијала.

Кључне речи: Ребека Вест, путопис, српска култура, аутентичност, постмодерна критика, историјски контекст, позитивни аспект стереотипизације

«

У путопису *Црно јајње Сиви соко*, који се, као што Весна Голсворти запажа, по неком консензусу, сматра најуспелијим делом Ребеке Вест, (Goldsworthy 1998:172), о српском народу и словенски карактеру ауторка говори у позитивним, док друге, на пример, своје немачке сапутнике, често приказује у негативним стереотипима. Такве стереотипе многи

савремени историчари са пуним правом заобилазе. Али, кад је реч о томе о чему ауторкина фантазија о словенском карактеру говори, треба имати у виду два контекста: политички и уметнички контекст трагичног доживљаја историје.

Пођимо од овог другог. Чињеница је да Ребека Вест јесте гајила националистичке идеје, али се у исто време ограђивала од идеја нације које су засноване на расним категоријама. Иако се тешко може рећи да је имала јасно дефинисану представу о Европи *sui generis*, јасно је шта је сматрала страним елементом – то су тоталитарне идеологије, било да је реч о комунизму или фашизму. Ускогруди национализам осуђивала је превасходно као идеологију која негира културно наслеђе Европе, мада у овом путопису, њена аверзија према идеологијама рефлектује генералну тенденцију модернистичке књижевности да доводи у питање и растаче еволуционистичке наративе, ванвременске апстракције, и да се, насупрот томе, базира на поетици живог искуства.

Историјски контекст Ребека Вест продубљује уметничким контекстом у којем повест српског народа сагледава као низ трагедија. Њено схватања трагедије и трагичног заплета блиско је Аристотеловом. Према Аристотелу, радња је најважнији елемент, важнији од ликова.¹ То значи да је у класичној трагедији, као што је *Цар Егидиј*, доминантан заплет као логички повезана структура догађаја. Едип и његови родитељи чине све што могу да надмудре и осујете пророчанство према којој ће Едип убити оца и ожени се мајком. Трагич-

1 „Tragedija bi mogla postojati bez likova, ali ne i bez radnje“ (Poetika VI: 450, Dukac 78) Ако је ово Здеслав Дукац, онда је сигурно текст на латиници.

на димензија ове трагедије почива на својеврсном парадоксу: с једне стране, није важно – шта Едип жели, шта покушава, нити су важне снаге и слабости његовог карактера – све то је ништавно у поређењу са неумољивом прецизношћу заплета. С друге стране, оно што Едип жели и настоји да оствари – парадоксално, управо доприноси трагичном исходу. Закони вероватности и нужности не представљају механички збир узрока и последица, већ органско јединство између заплета и јунакових поступака.

Други важан концепт у античкој трагедији јесте концепт нужности (Поетика 6: 19 Дукат: 84), Трагична нужност (на грчком, анагке) несводива је на механички однос између узрока и последице. Она је, исто тако, несводива и на представу о личној судбини. Трагична нужност се, такође, не коси са индивидуалним поступцима појединца, већ управо обрнуто: индивидуални поступак трагичног јунака органски је уткан у само ткиво нужности. Ситуација у којој се Едип затекао, након што је убио сопственог оца и оженио се мајком, резултат је његовог деловања, а не безимене и свемоћне судбине. С друге стране, сценарио у којем би Делфијско пророчиште прорекло да ће, на пример, Едип умрети од угриза змије, и у којем би сам Едип, упркос настојањима да избегне ову судбину, ипак, на крају трагедије, умро на речени начин, ни у ком се случају се не би могао назвати трагичним.

Трећи концепт важан за трагедију јесте концепт трагичног јунака. Трагични јунак, наиме, није обичан нити просечан човек. Насупрот томе, трагични јунак је добар или племенит (споудаиоис, Поетика 1448 а: Дукат, 66). На основу ових полазних тачака, покушаћемо да покажемо да Ребека Вест, трагични доживљај историјског процеса разумева као начин да се демистифи-

кују западни стереотипи о српском народу. Да је Ребека Вест трагични доживљај српске повести разумевала не као пуки естетски феномен, већ као дубљи доживљај који надилази границе апстрактне стереотипизације, највидљивије је у мислима и осећањима која у њој изазива поглед на беспрегледно пространство Косова.

Живот! рекла за сам за себе, зацело није био оволико трагичан, а можда ни сам пораз на Косову није ни био катастрофа врхунских размера. Можда је војска која се супротставила Османлијама била пука гомила варвара, величанствена у оној мери и на онај начин на који је величанствен и чопор вукова, који је у свом умирању разоткрио свет с не превише занимљивом разликом између живог чопора и мртвог чопора вукова. То је став који заступају поједини историчари, посебно они које су, нажалост, одабрали уредници *Кембричке историје средњеј века*, да напишу поглавље о српском царству;²² (West 2007: 845).

2 У оригиналу стоји: „Life, I said to myself, was surely not astragic as all that, and perhaps the defeat of Kossovo had not been disaster of supreme magnitude. Perhaps the armies that had stood up before the Turks had been a huddle of barbarians, impressive only after the fashion of a pack of wolves, that in its dying presented the world with only the uninteresting difference between a live pack of wolves and a dead pack of wolves. That is a view held by some historians, notably the person so unfortunately selected by the editors of the *Cambridge Medieval History* to write the chapter on the Serbian Empire” (West 2007: 884); Користићемо се нашим преводом јер желимо да у већој мери истакнемо доживљај трагичног него што је то случај са преводом Ане Селић. Видети: Вест, Р. (2004). *Црно јајње и сиви соко: њушовање кроз Југославију*, превела Ана Селић. Београд: Моно и Мањана.

Жртвовање црног јагњета, које је имала прилике да уживо види током свог боравка у Македонији, постало је за њу сложени симбол ритуала у којем се посматрач идентификује не само са беспомоћном жртвом, него и са целатом. Као целате Ребека Вест идентификује империје: Османско царство, Аустрију, Немачку, и напосе, Аустроугарску. Жртвовано црно јагње – то су југословенски народи, народи са неискоришћеним, мистичним потенцијалима, који су се затицали и настављају да се затичу у трагичним ситуацијама. Ауторка не говори толико о бесмислу жртвовања колико о неискоришћености духовних капацитета којима се неретко искрено диве. Према томе, обједињујући контекст није обрада етнографског материјала, већ естетска идеја о трагичној и искупљујућој вредности уметности. У том естетском контексту треба тражити и тумачити смисао који ауторка даје трагичној димензији српске повести.

Тема жртвовања трагичног доживљавања повести толико је развијена у путопису Ребеке Вест да заслужује целу монографију. Ми ћемо се ограничити на начин на који Ребека Вест реализује тему жртве и модулира је од представе о колективној жртви, коју су поднели Ускоци, српске војсковође деветнаестог века, до жртве који су поднели фанатични појединци, као што је жртва коју је поднео Недељко Чабриновић. Између тих колективних и индивидуалних слика постоји нераскидива веза.

1. Трагедија ускока

Описујући сењске ускоке, Ребека Вест, симптоматично, скреће читаоцу пажњу на то да ускоци нису животиње из трагедије краља Лира. Премда само индиректна, алузија на Шекспирову трагедију није нима-

ло случајна. Наиме, Ребека Вест доиста и представља ускоке као трагичне јунаке. У њеним очима, то су „Словени безгрешног карактера”,³ (West 2007: 124), храбри и са преобиљем духовних дарова. Велике силе којима ускоци служе – налазе се на првом месту у духовној, а не само у економској кризи, коју Ребека Вест описује такође као трагедију. Као трагични јунаци, Ускоци не разумеју одлуке великих сила, а посебно не компромис који Венеција и Аустрија постижу са Турском представља трагични преокрет који обесмишљава све претходне борбе Ускока за слободу.

Сењ је био дом ускока. То нису биле животиње које је измислио Едвард Лир; били су избеглице. Били су избеглице попут Јевреја и римокатолика и либерала које је протерао Хитлер. (West 2007: 124)⁴

С једне стране, судбину ускока, ратника спремних да се жртвују за опште добро, ставља у контекст прогонства, а са друге, алузијом на трагедију *Краљ Лир*, која обилује сликама животиња, уноси и контекст уметничког обликовања. Овом алузијом на Шекспирову трагедију Ребека Вест не настоји да забашури истину о ускочким злоделима, већ да у околностима које су до њих довеле управо нађе њихову трагичну димензију. С тим у вези, *Краљу Лиру*, као трагедији карактера, она

3 У оригиналу стоји: „They were originally Slavs of blameless character who fled before the Turks as they swept over Bulgaria and Serbia and Bosnia, and formed a strange domestic army, consisting of men, women, and children, that fought many effective rearguard actions over a period of many years” (West 2007: 119)

4 Мој превод. У оригиналу стоји: Senj was the home of the Uskoks. These were not animals invented by Edward Lear; they were refugees. They were refugees like the Jews and Roman Catholics and Liberals driven out by Hitler. (West 2007: 124) .

имплицитно супротставља своју верзију ускочке трагедије коју бисмо могли назвати трагедијом ситуације.

У трагедији *Краљ Лир*, алузије на дивље животиње служе томе да обелодане ирационалну и хаотичну природу људских страсти. Гонерилу Лир назива оштрозубим лешинаром са вучјим ликом (1.5.305) и проклиње је као омраженог змаја (1.4.259). Глостер, слично томе, каже да сестре поседују ведрове очњаке (3.7.57), а Албани у Гонерили и Регани на крају види тигрове, а не ћерке (2.2.40). Међутим, за разлику од Шекспира, који не приказује генезу деструктивних страсти, Ребека Вест управо описује трагичну ситуацију која је је довела до њиховог буђења

Насупрот „ускочким мистцима”, Ребека Вест истиче свет хладне и рационалне бирократије: Венецију, Аустрију, па и Наполеонову Француску. Вест критикује егоцентрични став великих империја који доводи до слабљења Европе пред најездом Ислама. Венеција и Аустрија нису на прави начин искористиле велики духовни и ратнички потенцијал ускока. Вођене ускогрудим интересима и кукавичком политиком компромиса са Османским царством, велике силе су ускоке злоупотребиле за властите себичне интересе. Ускоци су на тај начин послужили као жртвено јагње за аустријске и француске интересе.

Неискреност и једне и друге стране изашла је на видело кад су одбиле да удовоље захтеву Ускока, који је периоду од педесет година непрекидно истицан, да се населе у неку унутрашњу област, где би имали прилике да преживе бавећи се земљорадњом или вршењем војних дужности (WEST 2007: 124).⁵

5 Оригинал гласи „The insincerity of both parties was proven by their refusal to grant the Uskoks demand, which was constantly presented

Јасно наглашавајући да су Венеција Аустрија код Ускока подстакли најгоре нагоне, ауторка доводи у питање стереотипну представу о варварству балканских народа као укореењеној особини. Изданим и обманутим Ускоцима није преостало ништа друго него да пркосе и Венецији и Аустрији и нападају њихове бродове.

Ускоцима није преостало осим доли да пркосе Венецији и Аустрији и да нападну њихове бродове и Турке. Венеција је ограничила градњу бродова у Далмацији. Била је то њена коначна политика: да земљу држи сиромашном и зависном. Заstraшујуће је то да је њихово семе остало расуто по каменитом тлу. У исти мах је и тужно, јер је семе било драгоценно (West 2007: 127).⁶

Тенденција Ребеке Вест, да полазећи од непосредног доживљаја аутентичности почне да гради нешто сасвим супротно – стереотип аутентичног, дубоко трагичног народа, највидљивија је оним пасусима у којима о повести словенских народа о улози Далматинаца у одбрани Европе од Ислама. Тематску линију – трагичну тежњу српског народа за слободом великих сила да Србију жртвују – ауторка наставља да развија у тумачењу српске историје 19. века. Као „похлепне” силе које теже ка томе да рашчерече Србију у главним улогама јављају се Русија и Аустроугарска.

during a period of fifty years, that they should be transported to some inland place and given a chance to maintain themselves either by tilling the soil or by performing military duties. Again and again the poor wretches explained that they had no means“ (WEST 2007: 124).

6 „There was nothing for the Uskoks to do except defy Venice and Austria, and attack their ships and the Turks’ alike It is to be feared that their seed was scattered on stony ground. That is sad, for the seed was precious” (Ibid)

2. Трагедија Александра Првог Карађорђевића

Описујући немоћ српских политичара и војсковођа пред одлукама светских државника, Ребека Вест често користи израз које је близак идеји о трагичној нужности (*inevitability, inevitable*), што додатно учвршћује наведену аналогију са античком трагедијом. Тако се Александар Први суочио са трагичном нужношћу оног тренутка када се на Дунаву аустријска војска сукобила са Турском. Храбрим српским сељацима, вољним за даље војевање, није могао објаснити разлоге за повлачење. Бранећи Александра од оптужби да је „био слаб“, ауторка наглашава да је, за време његове владавине, открила властиту слабост, која ће се – како она наводи – показати трагичном у 20. веку и која ће показати да је слобода малих народа “badjoke” (West 2007: 531). Другим речима, Александар Први Карађорђевић се, попут Едипа, затекао у безизлазној ситуацији. Властитим вољом склонио је са власти Милоша Обреновића, чиме је разгневио Русију, а с Турском је морао успоставити варљиви компромис. За време устанка Мађара против аустријске власти, Срби су опет постали жртва неизбежних трагичних околности, заплета којим су управљали Турска, Русија и Аустрија. Онемогућен од Русије да помогне Србима с оне стране Дунава, Александар је могао само стајати скрштених руку. Да би апострофирала трагичну димензију српске и Александрове ситуације, ауторка наводи да се „Александар морао поклонити пред неумитним“.⁷ После свих поднетих жртава, такав исход могао је био само трагичан. С једне стране, Александар није одолео древном непријатељу – Турцима, а с друге, морао је да се потчини Аустрији.

7 У оригиналу стоји „The peasants could not understand that he was bowing to the inevitable” (West 2007: 532)

3. Трагедија Александра Обреновића и Драге Машин

Једно од најлепших поглавља које је написано јесте оно у којем Ребека Вест описује судбина последњих Обреновића. Иако се може чинити као прича о појединачној судбини, Ребека Вест настоји да судбину брачног пара, Драге Машин и Александра Обреновића, повеже са судбином државе. Као трагична хероина јавља се краљица Драга, коју ауторка настоји да одбрани од, по њеном мишљењу, неоснованих оптужби за „неморални живот“ (West 2007: 532–554). Са посебном пажњом ауторка се усредсређује на неумољиво прецизни сплет околности које су довеле до трагичног расплета. Заплетом, из позадине, управљају Русија и Аустрија, и попут Делфијског пророчишта, дају знаке који су и конзистентни и двосмислени. На дан када је краљ обзнанио венчање са својом љубавницом, Министарски кабинет послао је своје људе који су Драги наложили да хитно напусти државу.

Један наизглед безначајан детаљ, наводи Ребека Вест, довео је до тога да Драга „не побегне од своје судбине“ (West 2007: 532). Чудним и несрећним стицајем околности, краљ је сазнао за место где ће се Драга сакрити. Два сата касније посетио ју је и одвратио од плана за бекство. Недуго затим, Ребека Вест укључује, као важне елементе трагичног расплета, Велике силе. Симптоматично, Ребека Вест примећује да је Драга Машин предосећала трагичну катастрофу (*tragic catastrophe*) којој је води политика њеног мужа (*Ibid*). Иако се знатно више задржава на продубљивању краљичиног психолошког профила, ауторка не пропушта да и краља прикаже у трагичном светлу, а његове пренагљене одлуке не толико као последицу исквареног карактера, већ као изнуђене – Аристотел би додао – законима вероватности и нужности. Аустрија му је,

наводи Вест, давала лоше и двосмислене савете, а Русија му, с друге стране није давала никакве (Ibid). Изразито незадовољна својим савезником, непопуларним и крајње несрећним, Русија се потпуно оградилa од њега у одсудном тренутку. Као резултат те двоструке игре, коју Ребека Вест представља као перфидну и ирационалну, збива се трагични расплет – страшна смрт брачног пара. Описујући згражавање руског министра пред призором искасапљених лешева, ауторка емфатично преноси његове речи, као неку врсту епилога.

„За Бога милога! – викнуо је: носите их у палату. Не остављајте их овде на киши изложене погледима руље. Ова реченица симболично говори о степену и начину на који су западне силе деловале као цивилизацијски утицај на Балкану“ (West 2007: 564).⁸

Ауторкин завршни коментар подсећа на опаску да је драгоцено семе Ускока остало расуто по каменитом тлу. Оба коментара личе на глас античког хора. Глас жали над судбином племенитих бића, и осврће се на ирационалне силе које руководе, из позадине, људским поступцима усмеравајући их ка трагичном исходу.

4. Гаврило Принцип и Недељко Чабриновић као трагични јунаци

Представљајући Гаврила Принципа и Недељка Чабриновића као трагичне јунаке, Ребека Вест доводи

8 У оригиналу стоји: “For God’s sake,” hesaid, ‘carry them into the palace. Do not leave them here in the rain exposed to the gaze of the public.’ This sentence may well bepreserved as a symbol of the kind and degree in which the greatpowers have acted as a civilizing influence in the Balkans”. (West 2007: 564).

у питање стереотипе о српским атентаторима. Док у Гаврилу Принципу препознаје велике духовне потенцијале, Франца Фердинанда описује као представника морбидне културе која уместо живота слави смрт (West 2007: 86). С друге стране, посебно наглашава Чабриновићев „изузетан темперамент“ (remarkable temperament) (*Ibid*), његову склоност ка претераном смеху и у тузи, која је одлика изузетних људи, и која обичне људе одбија. Не само то, у Чабриновићевом карактеру она налази одлике „величине која се рађа“.

Премда ауторка не пориче да су Гаврило Принцип и Недељко Чабриновић починили ужасно недело, она, као ретко ко, настоји да објективно сагледа цео заплет, и то у веома широком историјском дијапазону. Слично као краљ Александар и краљица Драга, ова два момка, како их ауторка назива (*Ibid*), били су жртва историјских околности, трагичне нужности којима су, као и толико пута у српској историји, руководиле Аустрија и Русија, два недодирљива империјална божанства. Њихови утицаји и двосмислени савети били су, овога пута, посредни: из Русије су стизале револуционарне идеје, које су лако успалиле крв два голобрада младића. С друге стране, Аустрија је чинила све како би омогућила да те идеје заживе на њеном тлу: угњетавањем и обезвређивањем српске културе, по природи ствари, наводила је младиће снажног темперамента на идеју о побуни и атентату (West 2007: 354).

Иако тек скициране, околности око потраге за оружјем подсећају на заплет античких трагедија. Несрећним случајем („It is unfortunate that at this point“) наводи она – срећу Принцип и Чабриновић у том тренутку Цигановића који их уводи у организацију Црна рука (West 2007: 354). Ауторка не пропушта ниједну околност која је релевантна за трагичан заплет. У Бео-

граду, Чабриновић и Принцип кренули су у потрагу за оружјем – бомбама. Посебно је наглашена перипетија: вештог приповедача попут Ребеке Вест нарочито занимају они детаљи који наводе читаоца на размишљање о два могућа исхода – могућност да се атентат догоди, и могућност да се не догоди. Дакле, ауторка и тумачи и гради заплет полазећи од шире историјске и геополитичке сцене, па све до најситнијих детаља који су довели до атентата. Оно што је трагично, јесте то да су ови „објективни детаљи заплета“, како шири идеолошки, геополитички тако и они непосредни приповедачки, довели до трагичног исхода у којем је страдало биће, трагични јунак који је могао постати нешто друго. Већ у наредном пасусу, Чабриновић постаје трагични лик и нови симбол искупљења, Словен спреман да носи свој крст и нађе смисао у патњи. Преносећи утисак који је аустријски писац Верфел стекао о Недељку Чабриновићу, Ребека Вест апострофира Верфелову погрешну представу о младом бунтовнику, и представу о анималном преусмерава са немоћног заробљеника на Аустријску царевину.

У једном есеју Верфел је забележио своје изненађење када се испоставило да је словенски убица, кога је замишљао као лудака вучјег изгледа, само крхки и нежни дечак, који се слабашно смеши у својој невољи. Из његовог исказа се може препознати да је Чабриновић у затвору користио ону особину која је нервирала његове мање надарене пријатеље, а која је била антитеза, или можда допуна, Принциповом једноумљу. Узимао је све искуство које би му наишло, и играо се њиме, расправљао о томе, преувеличавао га, потцењивао га, јадиковао над њим, шалио се, испробавао све своје интелектуалне и емоцио-

налне потенцијале. Оно што су ови младићи урадили било је гнусно, управо онолико гнусно колико је гнусна била и тиранија коју су уништили. Ипак, не треба порицати да би они могли постати добри, а можда и велики људи, да се Аустријско царство није обрुшило на њих током свог распадања (West 2007: 379)⁹

Ауторкино признање да људе попут Чабриновића и Принципа тешко може разумети даје нам могућност да јасно уочимо њену потребу да модернистичко трагање за аутентичним повеже са категоријом јединствености. Јединствено и аутентично не представљају нешто на шта је могуће дати коначан одговор. Чим се јави покушај да се мистични феномен дефинише и уврсти у ма коју категорију, она престаје бити мистична. И у тој неодгонетљивости крије се тајна ширине и бесконачног потенцијала који Европа треба да искористи, а да не гуши. Ребека Вест је тако зачуђена способношћу српских стражара да примењују неописиво бруталне методе према затвореницима, и да са њима поступају очински брижно.

9 У оригиналу стоји „In an essay Werfel has recorded his surprise at finding that the Slav assassin, whom he had imagined as wolfish and demented, should turn out to be this delicate and gentle boy, smiling faintly in his distress. It can be recognized from his account that Chabrinovich used in prison that quality which annoyed his less-gifted friends, which was the antithesis, or perhaps the supplement, of Princip's single-mindedness. He took all experience that came his way and played with it, discussed it, overstated it, understated it, moaned over it, joked about it, tried out all its intellectual and emotional potentialities. What these youths did was abominable, precisely as abominable as the tyranny they destroyed. Yet it need not be denied that they might have grown to be good men, and perhaps great men, if the Austrian Empire had not crashed down on them in its collapse“ (West 2007: 379)

Закључак

Ребека Вест догађаје из различитих епоха повезује идејом о трагичном доживљају и трагичном заплету који кроје велике силе. Геополитичке околности, и политичке игре великих сила стварају услове за трагичан исход, како врских појединаца, тако и читавог народа који они предводе. Овакав поглед на историју представља, на првом месту, уметничку визију, за коју ауторка верује да надилази све могуће расне и класне разлике. Идеји о трагедији целог народа, као колективног ентитета, историчар мора без сумње, прилазити са извесном резервом, нарочито ако се из те идеје изводе идеје о разлици између народа који имају, и народа који немају трагично искуство историје. Но, дубоки уметнички увиди које ауторка даје о трагедији може веома допринети не само разумевању трагичне димензије повести него и ослобађању од стереотипизације.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вест, Р. (2004). *Црно јајње и сиви соко: иујовање кроз Југославију*, превела Ана Селић. *Београд: Моно и Мањана*.
- Adams, J. C. „Rebecca West, Black Lamb and Grey Falcon (Book Review).“ *Slavonic and East European Review* 21.1 (1943): 263.
- Graves-Brown, Paul. „Authenticity.“ *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Contemporary World*. 2013.
- Gale, Cengage Learning. *A Study Guide for Rebecca West's "Black Lamb and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia"*. Gale, Cengage Learning, 2016.
- Jones, Charles. *EH Carr and international relations: A duty to lie*. Vol. 61. Cambridge University Press, 1998.
- Аристотел, *О њјесничком умећу*, превео Здеслав Дукаћ, Загреб, 1983.

- Jones, Charles. 2000. "An Active Danger': E.H. Carr at *The Times*, 1940–1946." Pp. 68–87 in Michal Cox, ed. *E.H. Carr. A Critical Appraisal*. Palgrave Macmillan.
- West, Rebecca. „Black Lamb and Grey Falcon.A Journey Through.“ Hitchens, 2007.
- West, Rebecca. 1942a. „Notes on the Way” (on E.H. Carr’s booklet *The Future of Nations and Conditions of Peace*), *Time and Tide*, 9 May pp. 381–382, continued on 16 May 1942, pp. 401–3. Wientzen, Timothy. „An Epic of Atmosphere: Rebecca West, Black Lamb, and Reflex.“ *Journal of Modern Literature* 38.4 (2015): 57–73.

Pavle Pavlović

COLLECTIVE AND INDIVIDUAL VICTIMS IN THE
TRAVELBOOK *THE BLACK LAMB AND THE GRAY
FALCON* REBEKE VEST

Summary

In her travelogue *The Black Lamb and the Gray Falcon*, Rebecca West links the theme of collective and personal tragedy by alluding to the animal nature of the imperial and the untapped potential of groups and individuals. The tragic fate of the Uskoks and members of the Black Hand is emphasized by an allusion to a wide range of mystical, antithetical features that are a source of wonder and admiration.

Keywords: Rebecca West, travelogue, Serbian culture, authenticity, postmodern criticism, historical context, positive aspect of stereotyping.

Љиљана Бањанин
Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere e
Culture Moderne – Università di Torino
ljiljana.banjanin@unito.it

82.09:821.131.1(497.11 Beograd)"1876"

Прегледни научни чланак

БЕОГРАД У ИТАЛИЈАНСКИМ РАТНИМ ИЗВЕШТАЈИМА (1876)

Тема реферата је слика Београда и Србије из периода Српско-турског рата 1876. г. коју су у својим дописима документовали италијански новинари-дописници часописа и дневних листова или књижевници *ad hoc*. Вођени идејом да се открије „истина“ коју је званична политика заташкавала, ови путници и извештачи дају аутентично сведочанство о једном бурном историјском периоду са лица места догађаја. Овај невелики корпус део је италијанске журналистике и мемоарске књижевности, али је тематски везан за Београд, Србију и њене људе, те се као сусрет са Другим може сврстати и у хибридни жанр путописне књижевности. Циљ реферата је да се један део текстова ових путника и новинских извештача систематизује и сагледа као прилог путописним истраживањима али и као сегмент недовољно познатих италијанско-српских веза.

Кључне речи: Београд, Србија, Српско-турски рат, ратни извештаји, италијански новинари, путописна литература

Јужни Словени – а ту пре свега мислимо на Србе и делимично на Хрвате, предмет наших ранијих интересовања, путовали су у Италију вођени различитим мо-

тивима још од средњег века и о тим контактима и везама, некада спорадичним а некада константним, постоји богат корпус путописне књижевности. У њему Италија заузима посебно место као синоним Средоземља, природних лепота, културе, уметности. Ако се промени фокус, за Италијане се не може рећи да су гајили неко посебно интересовање према својим природним суседима: према географски ближој Хрватској имали су конфликтан однос а Србија је била перципирана као далека и непозната земља често идентификована са далеким Оријентом. У италијанској путописној књижевности подаци о нашим крајевима, пре свега мислимо на Србију, стога су малобројни, оскудни и недовољно истражени (Cronia 1958; Banjanin 1992: 167–195).¹

Не узимајући у обзир спорадичне епизоде, предромантизам шири врата италијанског интересовања према Истоку. Жеља за откривањем прошлости, националних и народних књижевности води Алберта Фортиса, природњака и биолога на пут по Далмацији и њеном залеђу, где ће открити Хасанагиницу преко које ће српскохрватска народна поезија ући у Европу и укључити се у токове европског романтизма.²

Револуционарни покрети и ратови за национално ослобођење који ће затим следити, постају прилика за нове контакте. Историчари сматрају да је италијанска буржоазија средином 19. века у Јужним Словенима видела савезника у обрачунавању са Аустријом која се противила италијанском националном уједињењу. Ако

1 Наводићемо у раду претежно италијанску библиографију и искључиво оне текстове на српском који су коришћени при писању овог рада.

2 Уп. Дрндарски 1989, са обимном библиографијом о овој теми. О нашој народној поезији у Италији уп. Marchiori 1956; Marchiori 1959.

се прихвати ова теза, рећи ћемо да је Сардинско краљевство интенционално радило на приближавању Словена у Аустрији италијанској ствари, а у томе су предњачили Ђовенале Вићенци-Рускала који је био врло утицајан у Министарству спољних послова, као и Винћенцо Ђоберти, филозоф, политичар и председник Сардинског парламента који је допринео да се у Београду отвори прво конзуларно представништво 1849. са браћом Черути (Марчело и Луиђи) а десет година касније и први званични конзулат који је био поверен младом али врло способном конзулу Франческу Ф. Астенгу (Francesco F. Astengo) (Алексић Пејковић 1979: 40–42; Banjanin 1999: 181–198). Повећаном интересовању за Србе и Србију, а како сматра Никша Стипчевић, допринело је и то што су постали део оне „културно-политичке радње и размишљања што се назива ‘италијански рисорђименто’. А две су личности које на прагматичан начин оличавају два слоја културне и политичке радозналости окренуте према Словенима, укључујући и Србију и Србе. То су Ђузепе Мацини и Николо Томазео” (Стипчевић 1972: 164; Стипчевић 1995: 29).

У другој половини 19. века када је Италија већ ујединила своје земље у једно краљевство, историјске околности и непрестане борбе српског народа против Турског царства са једне и Аустрије, са друге стране, имали су за последицу веома живо интересовање за Србију. Нарочито великог одјека у италијанској јавности имао је Српско-турски рат 1876. који је код једног дела италијанског јавног мњења био перципиран као наставак борбе са циљем да се уздрма Отоманско царство, при чему су већ 1875. г. у Херцеговачком и Босанском устанку узели учешћа италијански добровољци (Стипчевић 2005: 173–179). Н. Стипчевић тумачи ово као облик тадашњег демократског интернационализма

којима се водио италијански рисорџименто. Организоване су бројне акције да се помогне цивилном становништву кроз разне видове прикупљања помоћи. У римском позоришту Аполо, у рану јесен 1876, организован је Одбор за помоћ Словенима (*Comitato permanente di soccorso per la causa slava*) и Савез за ослобођење и братимљење народа словенско-јелинског полуострова (*Lega per la liberazione e l'affratellamento della penisola Slavo-Ellenica*)³ а у духу интернационализма апеловало се и на добровољце – гарибалдинце који су били упућени у борбене јединице на фронту (Stipčević 1976: 132–133). Њихов тачан број није ни до данас утврђен: италијанска историчарка Марчела Деамброзис говори о италијанској „легији“ од неколико стотина гарибалдинаца (Deambrosis 1967), а ни Јован Ристић у својој *Дилломајској историји* није забележио њихов тачан број (Ристић 2020). Мада се у преговорима италијанских представника са српском владом говори чак о пет стотина војника, њихов број је највероватније био знатно мањи и тек треба да се установи, ипак и ови неизвесни и неподударни подаци говоре о подршци италијанског мњења Србији и њеним ослободилачким напорима.

Дакле, тема овог реферата је ратна документарна проза као директно и аутентично сведочанство италијанских учесника у Српско-турском рату 1876. који су као специфични путници у писаној форми забележили свој доживљај Београда, Србије, њених градова и људи са којима су се срели на овом необичном путовању. Њихова сведочанства, текстови из овог корупуса не могу да буду вредновани као високи књижевни домети, али у овим текстовима се непосредније стиче

3 О Канинију и његовим везама са српским питањем, уп. Стипчевић 1979: 202–208; Guisa 1984: 198, 284–287.

слика о Италијанима али и о Другом, при чему аутор који је истовремено и приповедач нису скривени, тако да се не ради о другостепеном моделативном систему наратије (Матовић 2006: 235–236). Управо због тога представљају допринос широј теми о виђењу Србије из италијанске перспективе, која још увек није довољно истражена и о којој не постоји систематизована библиографија, а разлог је тај што се грађа чува у архивима многих италијанских или наших градова (Трст, Венеција, Пиза, Ливорно, Рим). Ти текстови су на првом месту, важни као директан и аутентичан допринос културолошким, историјским и путописним темама због мотивације којом су вођени ови аутори и истовремено наратори који нису књижевници а често и без књижевних амбиција. То је један од разлога због чега се њихова имена не налазе у приручницима, лексиконима, биографским реперторијима, тако да о њима не постоје исцрпни и поуздани подаци. Циљ реферата је да се у најкраћим цртама и колико је то везано за нашу тему, реконструише „књижевни профил“ ових официра, војника, студената, адвоката и новинских извештача, њихово виђење Београда пре свега, и српског народа, те да се њихови текстови о доживљеном као писани траг у облику сећања, писама, утисака уврсте у грађу за истраживање српске прошлости.⁴

4 У вези са овом темом упућујемо на рад В. Матовић (Матовић 2006) која између осталих, подробно анализира перцепцију Другог и слику Србије кроз извештаје и репортаже специјалног ратног извештача Николе Лазара (Матовић 2006: 237–240). Занимљив је податак да се њиме бавила и Б. Булатовић, прва која је превела на српски и објавила део његових извештаја из Српско-турског рата (Булатовић 1994: 353–367). Сведочанство Н. Лазара имало је дискретан одјек, судећи по библиографским референцама: његови извештаји преведени су на српски интегрално (Лазаро 2006а) и парцијално (Лазаро 2006б).

Ослободилачке идеје и интернационализам у основи италијанског рисорђимента биле су водиле ових Италијана који крећу пут Београда и фронта. Тако Пјетро Монферини (Pietro Monferini), по рангу официр – поручник берсалуера у италијанској војсци креће из Милана с намером да извештава италијанске читаоце са лица места разумљивим језиком и да читаоцима понуди корисне политичко-војне информације и корисне извештаје о рату у својој књизи *Storia sulla Guerra Serbo-Turca 1876* (Историја Српско-турског рата 1876). Наполеоне Корацини (Napoleone Corazzini) креће из Фиренце „жељан слободе” и о свом доживљају написаће књигу „описних импресија“ *In Serbia. Impressioni descrittive* (У Србији. Описне импресије, 1877), као и Ђузепе Маркоти (Giuseppe Marcotti), дописник дневног листа „Фанфула” („Fanfulla”) који је од оснивања 1870. излазио у Фиренци а затим у Риму. Са свога одредишта написаће новинске чланке који су по свом карактеру врло импресивни, импулсивни и директни, док је књига *Tre mesi in Oriente. Ricordi di viaggio e di guerra* (Три месеца на Истоку. Путничка и ратна сећања 1878) била плод каснијих размишљања, продубљивања и личних ставова који су били условљени временском и географском дистанцом током писања. Ђузепе Барбанти Бродано (Giuseppe Barbanti Brodano) полази из Болоње и у првом делу своје књиге сећања *Sula Drina. Ricordi e studi slavi* (На Дрини. Словенска сећања и студије, 1878),⁵

5 Ради се о другом издању Барбанти Броданијеве књиге коју користимо за навођење у овом раду. Прво издање је објављена под насловом *Serbia* (Bologna, 1877). Да су ова сведочанства изазвала интересовање и у српској средини, сведочи податак да постоји и превод на српски језик Ђузепе Барбанти Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, превео Миодраг Ристић, Београд: Српска књижевна задруга, 1958.

оставља о свом путовању неку врсту епистоларног дневника који се састоји од 24 писма написана током неколико месеци – од првих дана септембра па до уочи католичког Божића, – која су била намењена и упућена пријатељима у домовини.

Сви ови путници који крећу из разних италијанских покрајина, са много ентузијазма и поносно говоре о слободи чији су ватрени заговорници и коју желе да бране без обзира на националне границе. Тиме објашњавају и своје учешће у овом рату: „Тамо на обалама Мораве и Дрине – шта год да мисле неки догматичари – води се рат [...]. Тамо је место свима онима који су се духом и срцем заветовали овој идеји – па и мени – и не бих могао пропустити састанак који нам је тамо заказала слобода” (Barbanti Brodano 1878: 11–12).⁶ Већ из ових редова наслућују се племените слободарске идеје, водилца ових уверених гарибалдинаца и интернационалиста, а са друге стране, изричито се указује на намеру да се истином супротставе званичној политици и њеним манипулативним извештајима са фронта.

Београд је циљ њиховог путовања али и полазиште према фронту. Сви без разлике, виде га као „врата“ према Оријенту, град сличан али и различит у поређењу са другим италијанским и европским градовима које су ови Италијани посећивали/посетили у другачијим околностима и у другим периодима свог живота. Корацинију се Београд у први мах чини „ружан“, мада му се, док га погледом обухвата са пароброда, којим сви они стижу као главним и најсигурнијим превозом, са обале Дунава чини као

[...] нека велика тврђава, чији се бастиони са површине воде, попут степеништа пењу до врха бре-

6 Све наведене цитате са италијанског језика, укључујући и наслове превела је ауторка овог текста.

жуљка, [...]. Гледајући га међутим, с бока, могао би потпуно личити на неки од наших градова, кад га не би изневерили златни или обојени звоници грчких цркава или врх минарета са понеке џамије.

Куће се пружају све до речне обале и шире се по њој у полукруг, као по ривијери неког малог залива, у сенци низа платана, [...]. Силазим са пароброда, сусрећем носаче и лађаре као у свим градовима света, и чак исто обучене; погледом обухватам улицу и не видим друго до хришћане обучене као ми.

Тако ми Бога! То је дакле, онај варварски Београд о коме сам пре поласка слушао стравичне приче?... Ох, како се лоше суди из далека! (Corazzini 1877: 50–51)

Корацинијева слика Другог није одраз супериорности Европљанина који посматра обичне људе сличне људима у свим градовима света и у том светлу иронична синтагма „варварски Београд“ о коме се у италијанским гласилима шире „стравичне“ приче, претвара се у нешто супротно и град добија сасвим ново и позитивно значење.

Сличне судове налазимо и у књизи Барбанти Бродана који се за неко време претвара у (како сам себе и иронично назива) „обичног“ туристу, због изненада потписаног примирја који беспослено шета по граду. Он Београд пореди са родном Фераром јер су и београдске „улице широке, тргови пространи, а куће ако не баш високе и грандиозне, а оно дискретно елегантне и модерне“ (Barbanti Brodano 1878: 51).

Насупрот њима, Маркоти је поетичнији, готово романтичарски распеван па је и перцепција Београда у таквим тоновима: град је хуманизован, на његовом профилу као на некој слици, оцртавају се грандиозне

грађевине. И Маркоти лоцира и перципира Београд између Запада и Истока, дефинише га као „величанствени праг“ који путника отвара своје раскоши:

Да се створи *Оријент* потребан је исламски елемент и византијски елемент. У Београду се налазе оба: за Европљане Београд је праг према Оријенту и то величанствени праг. [...] велелепан на високом брежуљку, [...] развија пред очима путника сву раскош свог грандиозног профила. Његово чело носи круну богату кулама на тврђави, начичкан зидинама, бедемима, бастионима, нагибима и косинама, поново украшена топовима: из средишта ове круне наспрам плаветнила неба оцртавају се древни конак, кнежев двор, џамија и један живописни минарет”. (Marcotti 1878: 24–25)

Први утисци о новом граду су више него добри: овим странцима ће се Београд допасти чак и онда, када открију све оно што може да засмета путнику-Европљанину, пре свега њена калдрма. Тако Маркоти иронично закључује да је ноћу толико опасно шетати по њој да „при слабој и реткој светлости малобројних петролејских лампиона [...], не преостаје друго до вера у божју помоћ” (Marcotti 1878: 26), али се не либи да критикује домаће градитеље који су подигли зграде без имало укуса као да о Михеланђелу и Ђоту нису никада чули ништа. Ово је очигледан пример културолошких разлика које су разумљиве ако се узме у обзир тачка гледишта Италијана који је навикнут да буде окружен архитектонским складом и лепотом грађевина. Другачијем културолошком фонду припада језик и у овом случају фреквентна, свакодневна немогућност комуникације везане за српски језик, генетски потпуно разли-

чит од италијанског, а који ни један од ових извештача не познаје. Ипак, сви осећају његову мелодичност, вокалску привлачност, нарочито слушајући свакодневни говор, али и народне песме, тако да сви покушавају да имитирају и понављају нове гласове и речи. Ово такође доприноси да се на страницама извештаја стекне утисак да су Италијани врло отворени, комуникативни и лако прилагодљиви новим условима и свим ситуацијама. Барбанти Бродано се упознао и са извесним Баларинијем, трговцем из Болоње који ће постати његов нераздвојни пријатељ и са њим ће проводити дуге сате у друштву групе руских добровољаца. Заједно ће водити живахне дискусије о рату и ставовима сопствених влада пре свега, али и о политици европских земаља према Србији. Странице књиге Барбанти Броданија одишу младошћу, животном енергијом и великим ентузијазмом због свега што са великом знатижељом открива и упознаје, од кафана, пивница, банака па до званичних канцеларија. У свим сусретима он проницљиво посматра и анализира људе и њихово понашање, функционисање институција и уочава модернизовање града у свим његовим аспектима, привилегујући ипак оно што је типично и аутентично национално, неискварено спољашњим утицајима:

У међувремену сам се мотао по граду, упознао сам хотеле, кафане, пивнице, канцеларије, био сам у коцкарници, у банци и стекао сам представу, додуше врло површну, о овим људима. У многе навике и у многе институције ушле су наше *mode*, али све оно што је искључиво српско, а то није мало, учинило ми се толико изузетно, толико другачије од свега онога што обично припада нашем западњачком начину живота, да ми се чинило као да сам већ хиљаде

и хиљаде миља далеко не само од Италије, него чак и од Аустрије (Barbanti Brodano 1878: 75).

И остали са много емпатије пишу о врло пријатним контактима са људима: Маркоти на пример, извештава да среће Београђане обучене на европски начин и подвлачи паралелу са атмосфером у неком аустријском или италијанском граду, док Барбанти Бродано одушевљено говори о контрастима на које наилази – између прошлости и садашњости, између иностраних навика и домаћих обичаја, између бројних странаца, углавном војника који се тих дана срећу по улицама и правих становника Београда (Barbanti Brodano 1878: 88). Добар посматрач, он поред љубазности којом га свугде дочекују домаћини, примећује и недостатак радости и неку врсту нелагодности, као последицу ратног стања и у женама види његове праве жртве. Слична су и Корацинијева запажања а пасуси у којима описује призоре виђене на улици, одишу емпатијом и нескривеном нежношћу: „Београд данас као да је погођен заразом. Његове улице су празне, трећина становника које срећете је у црнини [...]. Колико сам дечице видео како за руку воде јадне удовице [...]" (Corazzini 1877: 56–57).

Исцрпни описа града су сасвим реалистични, његова историја као и историја Србије чијим су владарима из прошлости одушевљени, понекад откривају недовољно познавање историје Јужних Словена, што резултира површним информацијама. Ипак, одраз су уверења да својим сведочанством треба да допринесу стварању нове представе о Србији и њеним људима. У томе је посебна улога посвећена српској жени о којој наши аутори пишу са много топлине и разумевања за њен положај и еманципација у друштву. Изузетно су занимљиви описи физичког изгледа и карактера типског модела Српкиње. Барбанти

Бродано сматра да није нарочито лепа у смислу класичне лепоте, али је зато лепе особине као што су пријатност и симпатија, док су жене из виших друштвених слојева српске буржоазије по његовом мишљењу „образова- није, отреситије, јаче од наших“ и „толике снаге да ти се кожа најези“ (Barbanti Brodano 1878: 154).

И док Барбанти Бродано проницљиво запажа чвр- стину карактера српске градске жене, Маркоти даје врло леп опис богато обучене сеоске девојке која пле- ни својом природном лепотом, црвенкасто-смеђом косом, светлом кожом и облим лицем на коме доми- нира изражен нос. На овој девојци он запажа и друге детаље, од цвећа у коси, преко тамне либаде са злат- ним везом и шареном сукњом, до вунених чарапа и помало незграпних ципела. Очигледно је и добро оба- вештен јер зна да су златни и сребрни дукати којима је окићена ова „Љубица са Палилуле“ која је идеал природне лепоте, њен мираз (Marcotti 1878: 34–35). Насупрот томе, Корацини подробно описује грађан- ку, запажајући све детаље: боје одеће, материјал, крој, накит, фризуру:

Коса је зализана и подигнута позади, и спојена у плетенице које чине округлу пунђу прекривену гримизном мрежицом око које је обмотана још једна плетеница; хаљина од црне свиле, [...], а пре- ко хаљине јакна од црног плиша широких рукава, [...], све опшивено сребрним гајтаном ширине два прста и украшено везом позади, на рукавима, на оковратнику, са украсима од црне свиле и сребра. А богатије госпође уз то имају на глави и неку вр- сту мале мараме у облику турбана са брилијант- ском розетом [...] Али сада су дукати који су свет- лели на шеширима ових угледних госпођа прешли

као племенит поклон у државне касе (Corazzini 1877: 59–60).

Тако се из сведочанстава ових путника *sui generis* италијански читаоци информишу и о теми која је била прећуткивана у дневним листовима, гласилима и извештајима, а то је жртва коју српска жена нуди својој домовини у једном тешком историјском тренутку. Не ради се само о новцу, о накиту, него и о личном пожртвовању, о можда и првим облицима волонтирања у болницама при збрињавању рањених војника, о чему се сведоче странице ових аутора:

Не можете замислити како мирно и опуштено и са којим задовољством послушно следе наредбе лекара, кад треба да ублаже патње болесника! На Војној академији сам доживео пријатан сусрет са младом госпођом, женом једног пуковника који се борио на Тимоку [...]; на први поглед, лепа црно-коса, скромна, великих тамних очију [...] учинила ми се правом слушкињицом, али кад је проговорила, својим правилним француским и почела да ми потанко објашњава не само о томе како је организована болница, него и о ратним догађајима, о влади, [...], од првог, не баш похвалног утиска којег нестане, не остаде ми ништа сем драге слике и сећања на њену неискварену доброту.

У другој једној болници видео сам девојчицу [...] ћерку професора Универзитета у Београду која се пожалила што није рођена у Русији, како би могла да се бори усред ратног вртлога [...] (Barbanti Brodano 1878: 91).

Из ових описа, слика српске жене одудара од идеје заосталости која је у поларизованој слици Истока и

Запада била фреквентна: Барбанти Бродано пре свега, али и Маркоти, Монферини и Корацини запажају да се градска/београдска жена еманципује и приближава западном моделу, по начину облачења, понашања, опхођења и познавања страних језика, пре свега француског. При томе истичу и позитивне карактерне црте које се пројектују на цео народ, а то је пре свега патриотизам и спремност на жртвовање за општу, домовинску ствар.

Италијани се задржавају у Београду дуже или краће, у зависности од тога на који фронт треба да буду упућени или од тога колико трају краткотрајна примирја. Као што смо видели, време проводе у откривању новог и непознатог. Сасвим слободно се крећу улицама, упознају људе различитог порекла и социјалног положаја, посећују их у њиховим домовима и откривају њихов начин живота и обичаје. Неки од њих (Барбанти Бродано и Корацини) позвани су у званичне посете на врло високом нивоу, код неких министара српске владе и код италијанског конзула са једне стране, али и у домове код Италијана који живе у Београду. Па ипак, њихов крајњи циљ је ратни фронт и поносно, кад за то дође час, носе униформу српског војника: „Панталоне тамноплаве боје, војничку блузу кафене боје са низом дугмади и војничку капу шајкачу“ (Monferini 1877: 12). Врло прецизно и користећи сва своја војничка знања Монферини објашњава узроке рата, ревносно и свакодневно описује војне групације и операције које се воде на Морави, на Ибру, на Дрини и на Тимоку, и иронично али и документовано побија нетачне и непрецизне податке које о ратним операцијама доносе неки европски извештачи. Бележи губитке на обе стране и увиђа да је ситуација по Србију критична јер је по њему она „[...]лаковерна, [...] несрећна, [...] заварана [...], са

непријатељем на границама” (Monferini 1877: 52). Су-срет са италијанским добровољцима је велико разочарење, пре свега због физички лошег изгледа и утиска који остављају: не личе на групу војника, него на групу разбојника. Барбанти Бродано са великим оптимизмом који га одликује у свакој ситуацији, а у ишчекивању борбених окршаја, описује своје прилагођавање војничком животу: носи нож као српски војници, као они пије ракију и једе црни лук. Сличне описе веселих тонова даје и Корацини:

Мали италијански логор био је [...] живописног изгледа. [...]. Никада нисам видео толико искреног смејања од срца, као кад су се Министар Николић, Алемпић и генерали [...] упутили да виде италијанско насеље. И то како мирно насеље, какво расположење, каква узајамна наклоност... !

Италијани су били најживахнији у логору. Са свих страна су се отимали о њих. Руски, пруски, српски, аустријски официри, сви су хтели да буду у њиховим рововима. Нису их разумели, али то није било важно... [...]. Вођен је увек врло жив разговор у коме су (после неколико бачвица вина) главну реч водиле народне песме. Тада би се читав логор устрчао према Италијанима; *Zivio Italia*, викали би добри Срби, на шта би мала али одважна чета наших сународника одушевљено одговарала: *Zivio Serbia!*

Затим, Италијани би у својим песмама намерно и увек реч *Италија* заменили са *Србија*, што је добре Славене потпуно опчињавало (Corazzini 1877: 97–98).

Ова раздрагана атмосфера у италијанском логору ипак не може сасвим да сакрије оно што се чита између

редова: нелагодност војничког живота, болести, губици и људске жртве у директним борбама са Турцима. Све то заједно са месецима који пролазе и годишњим добима која се мењају, повећава носталгију коју Италијани почињу да осећају према својој домовини. То је један од разлога због којих у далекој Србији ови странци проналазе сличности са земљом коју су оставили: тако планине око Дрине личе на Алпе или Апенине, тамнозелена Дрина или кукурузна поља на пејзаже у Ломбардији. Први новембарски снег и вести о скором примирју појачавају ове меланхоничне тонове и тако Корацинијеве мисли, достојне правог песника, могу да буду узете као осећање које повезује све ове путнике:

Та ноћ је била испуњена месечином. [...], вече је било обојено пепељастим плаветнилом, [...]; месечеви зраци су, пресијавајући се по беличастом снегу осветљавали предео неким сетним, фантастичним, тајанственим сјајем и као да се невидљива магла прелила по долини, као да је обасјала нека електрична светлост коју је зрачила сама земља. [...]

А моје мисли летеле су према Италији, према њеним благим лахорима, према њеним равницама преко којих лед прође а да се не заустави и са којих пролеће никад не одлети; према њеним увек зеленим брежуљцима, према њеним брдима на којима маслиново дрво њише гранама на поветарцу као залог мира и савеза између неба и земље.

После четири месеца груди ми се надимају при првом уздаху упућеном мојој драгој домовини (Corazzini 1877: 161).

Ближи се примирје, са њим повратак у Београд, а затим у Италију. Наши Италијани, војници-гарибалдинци, дописници, извештачи и путници у исто време, приводе крају своја запажања у којима се преплићу

непосредни утисци са општим местима. За разлику од неких других сведока из истог периода, који су српску реалност перципирани као нешто страни, са становишта Европљана, ови сведоци задовољни су што су упознали, мада у изванредним околностима, нове, богате, живописне крајеве, чији су становници припадници једне јаке, крепке, жилаве расе заљубљене у своју домовину за коју су спремни да се жртвују. И ова као и раније слике о српском народу део су оног поетског доживљаја српског народа и његове народне поезије која је ушла у западно-европске књижевности захваљујући пре свега, италијанском природњаку Алберту Фортису који је српско-хрватској народној поезији отворио пут ка Хердери, Гетеу, Мицкијевичу (Матовић 2006: 239–240). Корацинијеве последње реченице израз су разочарења и нескривена критика упућена Европи и њеној политици према Србији: „Шта су урадила [...] та браћа – Европљани? [...]. Турци кољу као и раније, а после примирја, ће Србија, коју су сви напустили, потписати мир који ће јој натоварити штету због пораза, без икаквог признања које заслужује њен херојизам...” (Corazzini 1877: 176).

У закључку можемо да кажемо да смо приказали само неке од текстова из оквира ове теме. Све их повезује конкретан историјски догађај. Дакле, ради се о књигама које би се могле сместити између историјског документа и књижевности. Њихов историјски карактер је надмоћнији јер је централна тема Српско-турски рат, његово одвијање и опис. И поред тога, ни књижевни аспект није занемарљив: с једне стране, ради се о писмима, дневницима, утисцима, сећањима – дакле, књижевној форми која ове текстове приближава путописној књижевности. С друге стране, садржаји иду од једноставних географских запажања (положај Ср-

бије, границе, градови, реке, планине и слично), преко историјских (често се подробно препричава историја српског народа, њених владара, вековне борбе са Турцима) и статистичких информација, све до правих књижевних остварења. Резултат свега тога је интересантна и нова слика Србије из друге половине 19. века, тј. око 1876. године. Судови ових путника који кроз рат откривају једну земљу и њене становнике крећу се од критике па до похвале и мада се ради о личним исказима и закључивањима, чије место у књижевности тек треба одредити, остају ипак као сведочанство које су ови италијански путници и војници оставили о једној малој, далекој и непознатој земљи, коју су покушали да открију и да заволе.

ЛИТЕРАТУРА:

- Алексић-Пејковић Љиљана, „Италијански добровољци у Херцеговини и Црној Гори и Србији 1875–1876“. *Добровољци у ослободилачким рајовима Срба и Црногораца*. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996, Институт за савремену историју, Београд, 1996, 27–43.
- Бањанин, Љиљана, „Италијански гарибалдинци у Београду 1876. године“. *Књига о јушојису: зборник радова*, ур. Слободанка Пековић, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2001, 409–416.
- Барбанти Бродано Ђузепе, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, превео Миодраг Ристић, Београд: Српска књижевна заграда, 1958.
- Булатовић Бранка, „Ратни извештаји Николе Лазара са Западноморавског фронта 1876“. *Сепарат из Зборника радова Народної музеја, XXII – XXIII* (1993), Чачак, 1994, 353–367).
- Дрндарски Мирјана, *Никола Томазо и наша народна поезија*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1989.

Лазаро Никола, *Србија током раја 1876. године: са 40 иравира*. Са италијанског превео Вукоје Булатовић, Београд: Откровење, 2006а.

Лазаро Никола, „Србија: русификовани Београд – Крштење једне батерије – Болница – Госпођа Чолак-Антић“. Са италијанског превео Вукоје Булатовић. *Књижевни маазин: месечник Српској књижевној друштва*, год. 6, бр. 60 (2006б), 46–49

Матовић Весна, „Типови идентитета и слика другог у књижевности (Ратна проза о Српско-турским ратовима 1876–1878)“. *Свој и Туђ. Слика Другој у балканским и средњоевројским књижевностима*. Зборник радова, ур. Миодраг Матицки, Београд: ИКУМ, 2006, 235–247.

Ристић Јован, *Дипломајска историја Србије за време српских рајова за ослобођење и независности 1875 – 1878*, књ. 2, Ниш: Талија Издаваштво, 2020.

Стипчевић Никша, „Бузепе Мацини и Владимир Јовановић“. *Прилози за књижевности, језик, историју и фолклор*; књ. 38, св. 3–4 (1972), 163–201.

Stipčević Nikša, „Marko Antonio Kanini i Srbija“. *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3–4 (1976), 129–158.

Стипчевић Никша, *Два ирејорода. Студије о италијанско-српским културним и политичким везама у XIX веку*, Београд: Просвета, 1979.

Стипчевић Никша, „Србија и Италија у XIX веку“, *Глас САНУ, CCCLXXVII*, књ. 16, (1995), 27–35.

Стипчевић Никша, *О италијанским добровољцима у Херцеговачком усјанку*, Нови Сад: Матица српска, 2005.

Banjanin Ljiljana, “Viaggiatori serbi e croati nell’Italia del Sud (dal 1850 fino ai nostri giorni)” in *Viaggio nel Sud*, a cura di E. Kanceff, II, Geneve, 1992, 167–195.

Banjanin Ljiljana, “Francesco Fortunato Astengo, console del Regno sardo a Belgrado”, *Studi Piemontesi*, XXVIII,1 (1999), 181–198.

Barbanti Brodano Giuseppe, *Su la Drina. Ricordi e studi slavi*, Milano: E. Bignami e C., 1878.

- Corazzini Napoleone, *In Serbia. Impressioni descrittive*, Siena, 1877.
- Cronia Arturo, *La conoscenza del mondo slavo in Italia*, Padova: Officine grafiche Stediv, 1958.
- Deambrosis Marcella, „La partecipazione dei garibaldini e degli internazionalisti italiani all'insurrezione di Bosnia ed Erzegovina del 1875-6 e alle guerre in Serbia“. Estratto da *Atti e memorie del Museo del Risorgimento di Mantova. Studi garibaldini*, Mantova, 1967, 31–82.
- Guisa Francesco, *L'Italia e il Risorgimento balcanico. Marco Antonio Canini*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1984.
- Marchiori Jolanda, „Attualità della poesia popolare serbo-croata“. Estratto da *Ricerche Slavistiche*, IV, Roma, 1956, 1–11.
- Marchiori Jolanda, „Prime traduzioni italiane di poesia popolare serbo-croata“. Estratto dalle *Memorie dell'Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti*, vol. 71/1958–1959, Classe di Scienze Morali Lettere ed Arti, Padova: Società Cooperativa Tipografia, 1959, 3–22.
- Marcotti Giuseppe, „Tre mesi in Oriente. Ricordi di viaggio e di guerra“. *Gazzetta d'Italia*, Firenze, 1878.
- Monferini Pietro, *Storia della guerra Serbo-Turca 1876*, Crema – Milano: L'Editore Giacomo Cazzamalli, 1877.
- Pitassio Armando, „L'estrema sinistra e il movimento garibaldino di fronte alla crisi d'Oriente del 1875–1878“, *Europa Orientalis*, II (1983), 107–121.

Ljiljana Banjanin

BELGRADE IN ITALIAN WAR NEWS DISPATCHES (1876)

The topic of the article is the image of Belgrade and Serbia at the time of the 1876 Serbian-Turkish War, which received great attention in Italy with the departure as volunteers of many journalists and newspaper and magazine correspondents to

provide first-hand evidence of the events.

Guided by internationalism and intending to discover the “truth”, often concealed or ignored in official politics, these improvised writers and travellers offer authentic evidence about a turbulent period, focussing on the topic of Belgrade and its inhabitants as well as Serbia as a whole. The analysis of the limited corpus we have presented belongs to Italian journalism, memoirs and also the hybrid genre of travel literature insofar as it is a matter of encountering the Other, something different.

This paper recreates the literary profile of the authors (Barbanti Brodano, Monferini, Corazzini) and analyses their authentic evidence and vision of the city and its people, in order to make a further contribution to Italian-Serbian relations in the 19th century.

Keywords: Belgrade, Serbia, Serbian-Turkish War, war dispatches, Italian journalists, travel literature.

Персида Лазаревић Ди Ђакомо
Università degli Studi "G. d'Annunzio" Chieti-Pescara
persida.lazarevic@unich.it

27-29:821.163.41.09

Кратко или претходно саопштење

СРПСКИ ПРОСВЕТИТЕЉИ У РИМУ И О РИМУ

У овом раду се анализирају боравак у Риму и опис Рима тројице српских просветитеља, Доситеја Обрадовића, Јоакима Вујића и Павла Соларића. Рим је Доситеј тек поменуо у другом делу *Животоа и њрикљученија* (1788), у писму где Лондон пореди са вечним градом. Јоаким Вујић, пак, оставио је у свом *Животоа њисанију* (1833) један фиктивни путопис по Италији па стога и фиктивни опис Рима из 1803. који, међутим, делује све само не измишљено. Павле Соларић је, у суштини, једини наш просветитељ који је у Риму заиста боравио и који је, захваљујући свом добротвору лорду Гилфорду, имао прилике да буде у кругу Шелија и Бајрона, што чини овај његов боравак веома значајним за српску културу.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, Јоаким Вујић, Павле Соларић, кружок Бајрон-Шели, Рим

Када је Павле Соларић, након што се састао са Доситејем и Атанасијем Стојковићем у Падови 10. децембра 1803. узвикнуо у „Предисловију“ *Сверха воџи-џанија к человјекољубију* (1809) да је њихова вечера, вечера тројице српских просветитеља, била тајна, и то „на крајњем иза свију жилишта славенски западу“ (Соларић 2019: 325), није то било случајно. И не зато што се он у том тренутку налазио у Падови (Andrić 1902:

109) јер је наводно тамо отишао да би учио француски. Соларић је заиста сматрао да је Падова последње словенско или чак српско место. Имао је у виду да су током столећа културни центри Срба били сви ван територија насељених Србима: Света Гора, Венеција, Беч, Будим, Трст. Соларић је, међутим, додао и Падову, можда стога што је почетком XIX века у Падови било војника Јужних Словена који су били у војсци на територији Италијанске републике (1802–1805) у доба Наполеона, или првенствено јер је некако у то време почињао да проучава прошлост Словена и Срба, па је повезивао становнике Венета са Венедима или Вендима, западнословенским народима који су се граничили са германским становништвом и за које је Тацит мислио да су можда Сармати.

Стога је Падова, тј. регија Венето очигледно за Соларића била нека врста лимеса, она граница до које су се територије Италије сматрале у словенским културама насељене Словенима отприлике као што се према Балтику германске територије одређују као „гробље Словена“ управо зато што су у прошлости биле насељене Словенима далеко у већем броју него што је то данас. Тамо, на северу, установљена је почетком IX века граница, позната као *Limes Sorabicus* или *Sorbenmark* (в. Brachmann 1991) која је служила за економско, војно и етничко раздвајање територија насељене германским становништвом од територија насељених словенским, између осталог и Вендима. А италске територије насељене Венетима могле су за Соларића да значе да је ту био *Limes Serbicus*, који је значио да се до те линије налазе Словени или Славено-Срби, а преко те линије налази се Запад, и конкретно Италија.

Јужније од тог лимеса мало је наших просветитеља посетило чувене лепоте Италије, пре свега Рим. Први

за кога би се спонтано помислило да је дошао у вечни град могао је да буде Доситеј Обрадовић. Па ипак, у другом делу *Животопис и прикљученија* (1788) о Риму има речи само на једном месту: у тренутку, када децембра 1784. улази у Лондон, импресиониран тим градом, седећи на крову кочије, пореди га са Римом и сматра да је Лондон славнији и лепши него што је Рим икад био:

Сад на покрову таковог интова (у који за улести ваља се пењати по мердевинам) седим као неки римски диктатор, и победивши љуту скудост и суровог мучитеља убожество, аки у победоносном тријумфу улазим у славнији и лепши град него је икада Рим био, вмењајући себе тако благополучна зато што га видим и у њега улазим аки би сав мој био прекрасни Лондон. (Обрадовић 2007: 138–139)

Неизбежно се поставља питање: како је могуће да Доситеј није оставио никакав запис о Риму који је *caput mundi*? Зна се да је од 1769. до 1780. наш просветитељ боравио четири пута у Венецији, два пута у Трсту, једанпут у Болоњи, и веома ужурбано је прошао кроз Фиренцу, Пистоју, Луку и Пизу те је стигао у Ливорно где је три недеље чекао да галија крене за Хиос, преко Сицилије (в. Лазаревић Ди Ђакомо 2017). Иако не описује градове кроз које пролази и у којима борави „у свем оном земном у Италији рају“ јер се оправдава да би за све те лепоте била потребна још једна књига, необично је да Рим, у свом путовању по Италији није поменуо, као да није ни постојао или као да кроз Рим није уопште ни прошао. Па ипак, мало је чудно да се брод на коме је Доситеј путовао до Сицилије није зауставио у Риму. Почетком XVIII века, тачније 1704. г. Рим је добио нову луку, мало речно пристаниште дуж реке Тибар које је у суштини

било обновљено јер је постојало од XIV века, и које се звало лука Рипета (*Porto di Ripetta*), и то управо испред илирске цркве св. Јеронима. У тој су се луци бродови, који су превозили како робу тако и путнике, редовно заустављали и истоваривали дрво, угаљ и вино.

Пиранези, Лука Рипетта у Риму (око 1760)

У Рим је, међутим, 10. новембра 1803. године, дакле месец дана пре састанка Доситеја, Атанасија Стојковића и Соларића у Падови, дошао Јоаким Вујић, односно тако је требало да у то поверују читаоци. У глави седмој свог *Животописа* (Вујић 1833: 187–242) које описује његово „путешество по Италији“, Вујић даје богату дескрипцију Рим, као да је у Риму заиста боравио. Као: подаци везани за Вујићев живот и путопис наводе да је овај значајни српски књижевник свој пут измислио (Савковић 2020: 61) и тако преварио читаоце. Тврди Нада Савковић (62): „Када се читају Вујићеве књиге путописа, о његовим стварним путовањима, уочава се разлика у приступу.“

Чињеница је, међутим, да је Вујић свој лажни, мистификовани путопис поткрепио како маштовитим описима тако и прецизним подацима, као да је реч о бедекеру (в. Ђурић 2014: 494; 503). Тога дана, дакле, „у сами мрак“, Вујић се довезао у „царствујушији духовима град Рим“ (Вујић 1833: 225). Од овог тренутка почиње опис Рима који се мало или никако не разликује од ондашњих туристичких водича и који не делује фиктивно, па тако следи набрајање најзначајних места које у Риму треба видети и истиче да град има 300 цркава (226). Користи прилику да каже да у

овој великој вароши има Папа три великолепије Резиденције. От којих прва се зове Ватикан покрај велике Петрове цркве, гди Папа његово пребивање има. Ово је једна Палата, који 5,000 мали и великији соба, и три галерије једну на другој садржи. Друга Резиденција јест на Монте Кавало основана, гди Папа у лето обитава. А трећа зове се Латеранум, гди је црква Свјатога Јоана, у којој се Папе, а преде тога и сами Императори и Краљеви коронисали. (226)

Следи затим опис цркве св. Петра где Вујић иде у детаље и износи разне димензије цркве. Сугерише, пак, да љубитељи римских старина следе његов пример и нађу себи неког водича који ће их водати по Риму и показати им лепоте овог града:

Љубители от Римскији древности, погоде себи једнога знатнога човека, како што сам и ја радио, који с нима неколико дана свуда по варошо ходи, пак им от стари Амфитеатра, Торжественији Врата, Водовожденија, Столнова, Штатуа, Обелиска и про-

чи редкости ученио наставленије дае; и тако они за ниове новце доволно видити и чути могу. (228-229)

Каже Вујић да је у Риму, због лепота овога града, остао четири дана па је нашао смештај у гостионици „Код Белога Ангела“:

Ја овде разматривајуши древне редкости овога стародревнога града, приључи се један пут, да се ја овде упознам с једном прекрасном девичицом, која се била звала Матилда Орландини једнога у Риму Молера кћи, а опет њена мати звала се била Летиција. Тако ја би свагда к нима на разговор ишао, када би ми год мое време било допустило; јербо су оне у соседству спрам мога квартира преко пута обитавале. (230)

Читалац тако сазнаје да је Вујић наводно слушао у позоришту Росинијеву оперу *Италијанка у Алжиру* са Анђеликом Каталани и да је у позоришту разговарао са Матилдом Орландини и њеном мајком Латицијом, о стању позоришта у Италији и у Угарској, те о мађарском језику за кога Вујић каже да када угарске даме говоре мађарски, „то онда скоро сходан долази вашем Италијанскоме.“ (233) Дан после те вечери проведене у позоришту, дакле 15. новембра, каже Вујић да је кренуо из Рима. Следи затим једно писмо, упућено у Трст његовој „Благодетељици Ани“, тј. госпођи Ани Квекић рођеној Цвјетовић (*Anna Kvequic nata Zvietovics*), датирано 12. новембра из Рима, у коме описује и овом приликом шта је све у Риму видео (236).

У Рим је, пак, заиста дошао Соларић који нам је оставио своје сведочанство. 25. децембра 1817. кренуо је из Венеције на пут за Рим где је требало да се састане

са својим добротвором, Лордом Гилфордом (Frederick North, 5th Earl of Guilford, 1766–1827), али стигао је у Рим тек 17. јануара 1818, како је обавестио Герасима Зелића у писму од 5. фебруара (Соларић 2019: 585) и додао да су обојица од половине марта до половине априла намеравали да бораве у Венецији да би потом опет кренули на пут. Соларић нам не каже зашто му је било потребно више од двадесет дана да дође до Рима, но свакако да је део пута отишао на само путовање јер добар део друмова био у оно време тешко проходан, као чувени друм Фута, од Болоње до Фиренце (*Toscana*1997: 41). Углавном, кад је стигао у Рим, јавио се 24. јануара 1818. Вуку Караџићу и обавестио га да је намеравао да крене из Рима: „С концем овога мјесеца оставићемо Рим, ја и г. Граф Фредерик Гилфорд, пер англијски, којему сам спутник, и прећи ћемо у Неапољ.“ (Караџић 1987, I; 552; Соларић 2019: 567).

У писму Зелићу Соларић подвлачи величанственост Рима и да је то разлог што је овај град увек мета посетилаца, мада жали што нема ниједног Србина. Као и Јоаким Вујић, чије издање *Животнойисанија* (1833) неће имати прилике да доживи, и Соларић је описао цркву св. Петар, с том разликом што ју је он заиста посетио. Овом приликом наводи један важан детаљ – да је имао прилику да види папу изблиза и да га се наслуша читав један сат:

Овоме граду не има другога верстна на бјелом свјету, ако их и има већих от њега. Од 4000 година (из древњег Египта) има предмјета у њем! А споменици ветхи гречески художества? Највише пак огромни и изредни остаци древни Римљана? У кратку, оволике и овакове језическе и христијанске древности и позднији вјекова дивна дјела, продол-

жајема до данашњег дана, искала би годину цјелу, док би се сва обишла и пристојно прегледала. Ово чудо не може се приуподобити никаквога другога града рјеткостем. Зато и има овдје увјек по неколко тисјашча из свију питоми, а и дивиј неки, земаља које мудрољубиви путника, које приљезни, красни знања ученика, а Србина ни једног! – Ја времена не имам развје што находим за се важније да гледам. Најприје сам ишао у предивну цркву апостола Петра и Павла, гдје се и њиова тјелеса показују без глава, које су у другој цркви. Ту сам видио и папу у слави његовој, но послије имао сам случај, сасвим близу сит га се нагледати и наслушати за цјелу уру времена, и видјети како му цјеливају златовезени на багрјаној кадифној цревљи крст. – (Соларић 2019: 585)

„Цјелу уру времена“ – подвлачи Соларић, имао је прилику да гледа и слуша поглавара Римске цркве. За разлику од Јоакима Вујића који је набрајао чињенице и податке о Ватикану и папи, вероватно преузете из неког ондашњег водича по Риму, Соларић је заиста видео и чуо изблиза папу и за то је могао да захвали управо лорду Гилфорду. Чињеница да је лорд Гилфорд, који је управо 1817, смрћу свог оца, наследио титулу лорда и велико богатство условила да Гилфорд крене на своје путовање и са собом поведе Соларића, део је културног феномена младих енглеских аристократа који су у XVIII веку кретали на тзв. Гран Тур, велико путовање које је требало да их културно и духовно обогати јер је претпостављало путовање пре свега по Италији, земљи уметности пар екселанс. Путовања су трајала месецима, што због многих градова које је требало посетити, што због учесталих епидемија и карантина. Стога и

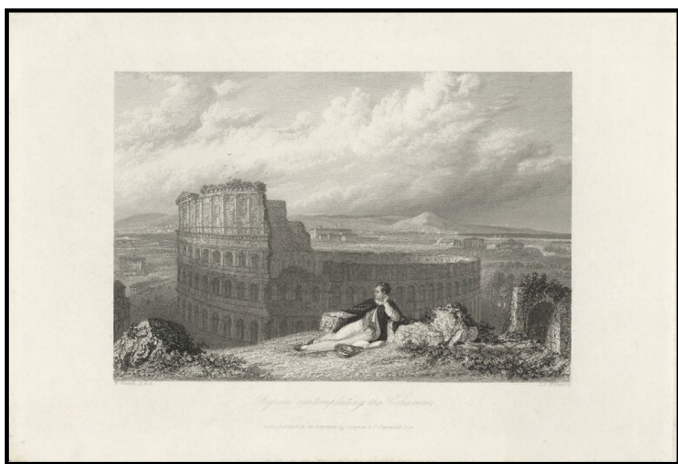
наводи, у писму из Напуља, упућеном свом школском другу, Теодору Захарићу 20. фебруара 1818, да је у Риму било око 900 Енглеза и исто толико у Напуљу, а у Фиренци и другим градовима нешто мање:

Истина, да се ово путује као летећи: но ми носимо са собом и непрестано читамо најбоља описанија других, који су иста путештвија прије нас учинили, набљудавајући, јесу ли они право описали и није ли што и за нас остало. Пријане Тошо! за матер истину држи и гдјегод коме Србину знаш проповједај, да к благороднијему воспитанију човека, покрај наравоученија и други знања принадлеже суштествено, с умјенијем више језика, путештвија. Ова су потребна, како мудрољубцу, тако и свакому искуснику, благородцу, дворјанину, управитељу, властелину, и законодавцу. К тому су нам показали пут древњи, и показују нам га данас најотмјеније Англичани. Ови су заиста најоснованији у свим вјежествама и художествама, пак ћеш иј јоште највише посвуда путујући наћи, гдје, колико се увесељавају, толико се много више уче и непрестано труде. Ево сам тому очевидац, што чине о Италији: около 900 има иј у Риму, овдје у Неапољу равно толико, у Флоренцији мало мање, и тако по важности градова: једни отлазе, други долазе; многи и с женама и с дјецом; а сви увјек сабирају, шта ће у отечество своје, на размишленије, на подражаније и на ползу са собом понести. Највише находе, кажу, кад није Греције, у Италији. Србљи млади наши, којима је Бог дао науку и благоимућство, ваља да стану путовати; но са смиреномудреним љубопитством, с правим мудрољубијем и родољубијем. Паче свију земаља, нек обилазе и вјештбају по Италији. Лепши, важнији, удивителнији, и ужаснији предјела и

градова није могуће видјети, него што су у Италији.
(Соларић 2019: 497)

И иако се путовање Соларића, што због времена које му је посветио тако и због финансијске стране самог пута, у многоструку разликује од путовања његовог учитеља и пријатеља Доситеја Обрадовића, једна нит, значајна за нашу књижевност и културу, везује путешествија ова два наша просветитеља: њихов додир са тада актуелном енглеском културном средином. Лорд Гилфорд је био син другог грофа Гилфорда, који је био премијер за време краљевине Џорџа III. А Џорџ III је био на престолу кад је Обрадовић, децембра 1784. стигао у Лондон и где је, пуким случајем, и срећом по нашу културу, имао прилике да уђе у круг шкотских просветитеља (Лазаревић Ди Ђакомо 2015) који су били веома активни за време премијера Лорда Бјута (Lord Bute, 1713–1792). И управо је породица Ливи, која је угостила Доситеја, била у сталном додиру са филозофом и писцем Вилијамом Годвином (William Godwin, 1756–1836), оцем ауторке *Франкеништајна* (1818), Мери Шели (в. Лазаревић Ди Ђакомо 2015: 94–95), која је управо била у Риму тих дана кад је боравио и Соларић. Још једном случајно и неочекивано за српску књижевност, најближи Доситејев пријатељ и сарадник дошао је у додир са кружоком који је, пак, био у додиру са кружоком у коме се кретао Доситеј (!). Само у случају Соларића, додир се десио у Риму: отприлике у то исто време кад је лорд Гилфорд долазио са Соларићем у Рим, дошли су и чувени енглески песници и аристократе, лорд Бајрон, Перси Биш Шели и његова жена, књижевница Мери Шели. Многи од „Англичана“ о којима Соларић говори, и за које је Бајрон рекао да су просто преплавили, скоро „заразили“ Рим (уп. Bertrand 2002: 19), кретали су се у

римском кружоку Бајрона и Шелијевих, па тако и лорд Гилфорд те сер Вилијам Џејмс Драмонд (Sir William James Charles Maria Drummond of Logiealmond, 1770–1828), шкотски дипломата, члан парламента, песник и филозоф. Посете лорда Гилфорда и Вилијама Драмонда чинили су посебно Шелијев боравак у Риму занимљивијим (в. Glynn Grylls 1969: 107; уп. Shelley 1845: 129).

Џејмс Тилбиц Вилмор (по Вилијаму Весталу),
Бајрон контемплира Колосеум (око 1850)

И управо захваљујући Шелију и Бајрону имао је прилике Соларић да изблиза види папу, како пише Зелићу, јер је Шелија и његове енглеске пријатеље примио папа Пије VII посредовањем Еркола Консалвија (Ercolone Consalvi, 1757–1824), кардинала и мецене, који је био стално у додиру са енглеским аристократама у Риму (Reiman 1986: 509).

Ђовани Батиста Лампи, *Ерколе Консалви*
(око 1814–1815)

Ако историји српске књижевности и културе остаје жал што Доситеј није оставио какав иоле опис југа Италије и пре свега Рима кроз који, или можда још боље, поред кога је пролазио, и жал што је путешствије по вечном граду Јоакима Вујића тек наративна фикција,

мора се констатовати да Соларићев дефинитивно концизни епистоларни опис Рима и личности које је имао прилике да у Риму сретне, у ствари је више него елоквентан и садржајан елемент нашег просветитељства. Соларићев опис боравка у Риму представља значајан документ који сведочи о додиру нашег просветитеља и Доситејевог најближег сарадника са првом генерацијом енглеских романтичарских писаца, културног круга Бајрона и Шелијевих. Привилегија које можда сâм Соларић, сав обузет студијама о словенској и српској прошлости, можда у потпуности и није био свестан.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђурић Жељко. „Путовање по Италији Јоакима Вујића или у вртлозима времена“. *Промисљање традиције*. Ур. Бошко Сувајић, Бранко Златковић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014, 491–509.
- Јоакима Вуича Славено-Сербскајо сјисаишеља Живојоооисаніе и чрезвичайна њејова йриключения [...]*. У Карлштадту: Писмены Книгопечатателя Јоанна Претнера, 1833.
- Караџић Вук Стефановић. *Вукова йрејиска I: 1811–1821. Сабрана дела Вука Караџића 20*. Прир. Г. Добрашиновић, Београд: Просвета, 1987.
- Лазаревић Ди Ђакомо Персида. „Маргиналија о Доситејевим путовањима и боравку у Италији“. *Slavica Lodziensia* 1, 2017, 51–62.
- Лазаревић Ди Ђакомо Персида. *У Досићејевом крују. Досићеј Обрадовић и шкојско йросветициељсйво*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2015.
- Обрадовић Доситеј. *Живој и йриключенија*. Прир. Мирјана Д. Стефановић. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
- Савковић Нада. „Велико путовање Јоакима Вујића и његових српских савременика“. *StudiSlavistici*, XVII/2, 2020, 53–67.

- Соларић Павле. *Сабрана дјела*. Прир. Душан Иванић, Исидора Бјелаковић. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2019.
- Andrić Nikola. *Život i književni rad Pavla Solarića*, Rad JAZU 150, 1902, 103–194.
- Brachmann Hansjürgen. „Der Limes Sorabicus – Geschichte und Wirkung“. *Zeitschrift für Archäologie* 25, 1991, 177–207.
- G. Bertrand, *Il Grand Tour come fenomeno sociale e culturale dall'Europa al Sud dell'Italia*, Camigliatello Silano (Cs)-Napoli: Quaderni del parco *Old Calabria*, 2002
- Glynn Grylls Rosalie. *Mary Shelley: A Biography*. Oxford: Oxford University Press, 1938.
- Lazarević Di Giacomo Persida. „Fucolpadel 1817: l'uscita di Solaric dallo Žitije di Zelić“. *Gerasim Zelić e il suo tempo*. A cura di Monica Fin, Han Steenwijk. Firenze: Firenze University Press, 2019, 53–71.
- Mrs. Shelley (ed.), *Essays, letters from abroad, translations and fragments, by Percy Bysshe Shelley*, London: William Smith, 1845.
- Reiman Donald H. ed. *Shelley and His Circle: 1773–1822*, voll. 7–8, Cambridge (Ma.): Harvard University Press, 1986.
- Toscana*. Milano: Touring Club Italiano, 1997.

ИНДЕКС ИМЕНА

А

- Агамбен, Ђорђо (Agamben, Giorgio) 13, 25
Агнел, Хенрик (Agnell, Henrik August) 86, 86 (фус)
Адамс, Џеј Си (Adams, J. C.) 111
Алексић Пејковић, Љиљана 115, 130
Андрић, Иво 84
Андрић, Никола 135, 148
Аристотел (Ἀριστοτέλης) 98, 106, 111
Астенго, Франческо Ф. (Astengo, Francesco F.) 115, 131

Б

- Бањанин, Љиљана 113, 130
Барбанти Бродано, Ђузепе (Barbanti-Brodano, Giuseppe) 118, 118 (фус), 120, 122–124, 126, 127, 130
Бегић, Мидхат 57
Белић, Александар 85, 87, 88
Берђајев, Николај (Бердяев, Николай Александрович) 17, 24, 25
Бертранд, Жил (Bertrand, Gilles) 144, 148
Бјелаковић, Исидора 148
Боди, Димитрије 28
Брахман, Хансјирген (Brachmann, Hansjürgen) 136, 148

- Брох, Олаф (Broch, Olaf) 85, 85 (фус), 86 (фус), 96
Будовец, Вацлав (Budovec, Václav) 61 (фус)
Булатовић, Бранка 117 (фус), 130
Булатовић, Вукоје 131

В

- Вацлик, Јан (Vaclík, Jan) 67, 68, 80
Верфел, Франц (Werfel, Franz) 109, 110 (фус)
Вест, Ребека (West, Rebecca) 97–100, 100 (фус), 101–107, 109–111
Витошевић, Драгиша 8, 9, 25
Влаховић, Петар 45, 56
Вратислав, Вацлав (Vratislav, Václav) 61 (фус)
Вујић, Јоаким 135, 138–142, 146, 147

Г

- Галис, Арне (Gallis, Arne) 83, 84, 84 (фус), 85, 86, 86 (фус), 87, 87 (фус), 88, 88 (фус), 90 (фус), 91, 91 (фус), 92, 93, 95, 96
Гилфердинг, Александар (Гилфердингъ, Александеръ) 32
Голубић, Гргур 38
Грејвс Браун, Пол (Graves-Brown, Paul) 111

- Грилс, Розалија Глин (Grylls, Rosalie Glynn) 145, 148
- Гуиза, Франческо (Guisa, Francesco) 116 (фус), 132
- Д
- Дарншвам, Ханс (Dernschwam, Hans) 61 (фус)
- Деамбросис, Марсела (Deambrosis, Marcella) 116, 132
- Дејановић, Славица 29, 57
- Дис, Владислав Петковић 7, 8
- Долечек, Рајко 77, 77 (фус)
- Дрндарски, Мирјана 114 (фус), 130
- Дукат, Здеслав (Dukat, Zdeslav) 98 (фус), 99, 111
- Дукић, Давор 60, 79
- Дучић, Јован 8
- Ђ
- Ђорђевић, Даринка 28
- Ђорђевић, Тихомир 55, 57
- Ђурић, Жељко 139, 147
- З
- Златковић, Бранко 147
- Зорић, Драгољуб 10, 25
- И
- Иванић, Душан 148
- Ивић, Милка 84 (фус)
- Ј
- Јовановић, Владимир 131
- Јовановић, Јован М. 38, 57
- Јурига, Роман (Juriga, Roman) 76, 77, 77 (фус), 79
- К
- Капер, Сигфрид (Karper, Siegfried) 67, 67 (фус)
- Карађорђевић, Александар I 65, 105
- Караџић, Вук Стефановић 67, 72 (фус), 141, 147
- Ковачевић, Зорица 83
- Ковачевић, Љубомир 54
- Колар, Јан (Kollár, Jan) 65 (фус)
- Комадинић, Слободан 91–93
- Комарек, Јулијус Милош (Komárek, Julius Miloš) 73
- Константиновић, Радомир 8, 26
- Коразини, Наполеоне (Corazzini, Napoleone) 118–120, 123, 125–129, 132, 133
- Корда Петровић, Александра 59, 61, 65 (фус), 68, 72 (фус), 76, 79
- Крониа, Артуро (Cronia, Arturo) 114, 132
- Кунски, Јозеф (Kunský, Josef) 62 (фус), 80
- Л
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида 135, 137, 144, 147
- Лазаревић, Лаза 84, 91, 91 (фус)
- Лазаро, Никола (Lazzaro, Nicola) 117 (фус), 131
- Лешић, Јосип 30, 47, 57
- М
- Максимовић, Горан М. 27, 43, 57
- Манојловић, Љубиша 57
- Маркиори, Јоланда (Marchiogi, Jolanda) 114 (фус), 132
- Маркоти, Ђузепе (Marcotti, Giuseppe) 118, 120, 121, 123, 124, 126, 132
- Матицки, Миодраг 131
- Матовић, Весна 117, 117 (фус), 129, 131
- Махен, Јиржи (Mahen, Jiří) 73
- Машин, Драга 106
- Милошевић, Нада 32, 57

- Милошевић, Слободан 76, 77
Монесланд, Свен (Mønnesland, Svein) 96
Монферини, Пјетро (Monferini, Pietro) 118, 126, 127, 132, 133
- Н**
Неруда, Јан (Neruda, Jan) 63, 63 (фус), 80
Нушић, Бранислав 27–57
- О**
Обрадовић, Доситеј 9, 21 (фус), 135, 137, 144, 147, 148
Обреновић, Милош 105, 106
- П**
Павловић, Павле 97
Пандуровић, Сима 8
Пастернак, Борис (Пастернак, Борис Леонидович) 84
Перовић, Милош 7–9, 9 (фус), 10, 10 (фус), 11, 12, 12 (фус), 13, 14, 16–26
Петакковић, Славко 7, 26
Петровић, Милан Ж. 8 (фус)
Питасио, Армандо (Pitassio, Armando) 132
Поливка, Јиржи (Polívka, Jiří) 69, 70, 80
Поповић, Богдан 7
Поповић, Радован 26
Принцип, Гаврило 107–110
Продановић, Милица 90, 90 (фус), 91 (фус)
- Р**
Радуловић, Радојка 58
Рајман, Доналд Х. (Reiman, Donald H.) 145, 148
Ракић, Милан 7, 8
Раушар, Јозеф Здењек (Raušar, Josef Zdeněk) 64, 64 (фус), 65, 70, 71, 79
- Ристић, Јован 116, 131
Ристић, Миодраг 118 (фус), 130
Ристић, Михајло Г. 32
Ружичић, Гојко 85
- С**
Савковић, Нада 138, 147
Савојска, Јелена (Јелена Петровић Његош) 10 (фус)
Секулић, Исидора 86
Селић, Ана 100 (фус), 111
Скерлић, Јован 55, 57
Смиљковић, Стана 46, 58
Соларић, Павле 135, 136, 138, 140–142, 144, 145, 147, 148
Стањек, Васлав (Staňek, Váslav) 65–67
Стефановић, Мирјана Д. 147
Стипчевић, Никша 115, 131
Сувајцић, Бошко 147
- Т**
Тодорова, Марија 63, 80
Толстој, Лав (Толстой, Лев Николаевич) 84, 85 (фус)
Томашек, Мартин (Tomášek, Martin) 65 (фус), 66, 67, 80
- Ф**
Фердинанд, Франц (Ferdinand, Franz) 108
Фиала, Вацлав (Fiala, Václav) 73
Фортис, Алберто (Fortis, Alberto) 114, 129
- Х**
Халек, Витјеслав (Hálek, Vítězslav) 63, 68, 69, 72 (фус), 79
Хенден, Јохан (Henden, Johan) 96
Хлапец Ђорђевић, Јулка 74, 75, 79
Хлеборад, М. Б. (Chleborád, M. B.) 73 (фус)

Хохолоушка, Прокоп
(Chocholouška, Prokop) 68
(фус)

Ц
Цвијић, Јован 56, 72 (фус)
Цигановић, Милан 108

Ч
Чабриновић, Недељко 101,
107–110

Черњин, Хержман (Černín,
Heřman) 23, 61 (фус), 62
(фус)

Џ
Џоунс, Чарлс (Jones, Charles)
111, 112

Ш
Шекспир, Вилијам (Shakespeare,
William) 101–103

Шели, Перси Биш (Shelley, Percy
Bysshe) 135, 144, 145, 147,
148

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ
ОДЈЕЉЕЊА ЗА КЊИЖЕВНОСТ

Коло
Зборници радова
Књ. 24

СРЕДИШТА СРПСКЕ КУЛТУРЕ У ПУТОПИСНОЈ ПРОЗИ

главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

уредник
проф. др Александра Вранеш

* * *

издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

за издавача
Емир Кустурица, директор

лектура и коректура
Желидраг Никчевић

индекс имена
Милан Ружић

прелом текста
Жељка Башић Станков

штампа
Белпак, Београд

ISBN

Тираж
100

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

82.09(082)

НАУЧНИ скуп "Средишта српске културе у путописној прози" (2021 ; Вишеград)

Средишта српске културе у путописној прози : зборник радова са научног скупа одржаног 28. маја 2021. у организацији Андрићевог института / [главни и одговорни уредник Емир Кустурица ; уредник Александра Вранеш]. - 1. изд. - Вишеград : Андрићев институт, 2022 (Београд : Белпак). - 152 стр. : илустр. ; 20 см. - (Библиотека Научни скупови Одјељења за књижевност. Коло, Зборници радова ; књ. 24)

Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries. - Регистар.

ISBN 978-99976-89-02-3

COBISS.RS-ID 136952321

